

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban

**A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett
nemzetközi konferencia előadásai**

Kiadói tanács:

Dr. Benedek József egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Rostás Zoltán egyetemi tanár (Bukarest)

EGYETEMI FÜZETEK

3.

Megjelent a Szülőföld Alap támogatásával

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban

**A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett
nemzetközi konferencia előadásai
2006. május 24–27., Kolozsvár**

**A kötetet szerkesztette
Balázs Mihály és Gábor Csilla**

**EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2007**

© Szerzők; Bolyai Társaság, 2007.

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár
Felelős kiadó: Szöcs Krisztina
A kiadvány felelős szerkesztője: Veress Károly
Korrektúra: András Zselyke; Keresztes-Szőke Erzsébet
Borítóterv: Makkai Bence
Számítógépes tördelés: Szöcs Krisztina
Nyomta az AmGraphis, Kolozsvár

ISBN 978-973-87783-8-2

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

**EMLÉKEZET ÉS DEVÓCIÓ A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN.
NEMZETKÖZI KONFERENCIA (2007 ; Cluj-Napoca)**

**Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban : a kolozsvári
Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke
által szervezett nemzetközi konferencia előadásai : 2006. május 24-27.,
Kolozsvár / a kötetet szerkesztette Balázs Mihály és Gábor Csilla. - Cluj-
Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2007**

Bibliogr.

ISBN 978-973-87783-8-2

I. Balázs Mihály (ed.)

II. Gábor Csilla (ed.)

821.511.141.09

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Az Olvasóhoz</i>	9
I. Az emlékezet működései	13
Kiss Farkas Gábor	13
<i>Ars memoriae a 15-16. századi Magyarországon</i>	13
Szentpéteri Márton	5
<i>Alsted és Descartes „egy lapon”</i>	5
Kombinatorikus enciklopédia és kartézianus meditáció	5
Keszeg Vilmos	5
<i>17–20. századi erdélyi toronygombíratok:</i>	5
<i>a lokális történelmek szerkezete és funkciója</i>	5
II. Devóció és környezete	43
Korondi Ágnes	43
<i>Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban</i>	43
Balázs Mihály	129
<i>Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez</i>	129
Péntek Veronika	137
<i>Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában</i>	137
Pesti Brigitta	149
<i>Medgyesi Pál műveinek hatástörténeti vizsgálata</i>	149
Petróczi Éva	153
<i>„Erzsébet az ő szent visszavonultságában” – Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban</i>	153
R. Várkonyi Ágnes	167
<i>Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében</i>	167
Font Zsuzsa	199
<i>Kegyesség és önreflexió:</i>	199
<i>Nikolaus Ludwig Zinzendorf esete</i>	199
III. „Önéletek” és reprezentációk	209
S. Sárdi Margit	209
<i>Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások</i>	209
Baricz Ágnes	223

<i>A konverzióelbeszélés mint élettörténet Veresmarti Mihály</i>	
<i>Megtérése históriájában</i>	223
Gábor Csilla	233
<i>Emlékezés és felejtés, devóció és konfesszió</i>	233
<i>(Kornis Gáspár emlékirata és környezete)</i>	233
Laczházi Gyula	247
<i>Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós önéletírásában</i> ..	247
Fazakas Gergely Tamás	259
<i>„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe</i>	
<i>béírni”</i>	259
Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának	
kulturális hagyománya a kora újkorban *	259
Fehér Andrea.....	279
<i>Én-reprezentáció és történeti reprezentáció Vargyasi Dániel</i>	
<i>István Életének leírásában</i>	279
Bellágh Rózsa	289
<i>Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya</i>	289
J. Újváry Zsuzsanna	297
<i>„Egy [...] bujdosónak élete lerajzolása”</i>	297
(Goedri János brassói magyar	297
evangélikus lelkész ismeretlen önéletírása)	297
IV. Mártírium és mártirológia.....	313
Keserű Gizella.....	313
<i>Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora</i>	
<i>újkori protestáns mártirológia</i>	313
Nagy Réka.....	333
<i>Protestáns mártirológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy</i>	
<i>István 17. századi református lelkész példája</i>	333
Kohlmann Zsuzsanna.....	355
<i>Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban</i>	355
Ilkei Ildikó.....	367
<i>Bethlen Kata térítése</i>	367
V. Naplók, kalendáriumok.....	373
Szelestei N. László.....	373
<i>Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól</i>	373
Dukkon Ágnes	381
<i>Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon</i>	381
Szabó András	393

<i>Álmok, előjelek, jóslatok és betegségek Szenci Molnár Albert</i>	
<i>Naplójában</i>	393
Kovács Sándor.....	401
<i>Petrus Cromer Naplója (1601–1639)</i>	401
Szabó András Péter	409
<i>Haller Gábor naplójának forrásai</i>	409
Papp Kinga	431
<i>Kálnoki Sámuel Kalendáriuma</i>	431
VI. Változatok a históriára	447
Csorba Dávid.....	447
<i>Szerémi György emlékezete – Emlékezeti rétegek egy Mohács</i> <i>körüli történetben</i>	447
Őze Sándor	457
<i>Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté</i> <i>életrajza alapján</i>	457
Mester Béla.....	471
<i>Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a</i> <i>Stephani Szegedini Vitában</i>	471
Maczelka Csaba.....	481
<i>Őn-vagy történetírás: Javaslat Gálffy János művének</i> <i>újraértelmezésére</i>	481
Bibor Máté János.....	495
<i>Gyulaffi Lestár Erdélyben</i>	495
Széles Ágnes.....	509
<i>Emlékezet és mítoszalkotás</i>	509
<i>Vásárhelyi Gergely utolsó művében</i>	509
Vogel Sándor.....	525
<i>Emberi cselekvés és jellemábrázolás Georg Kraus Erdélyi</i> <i>krónikájában 1608–1665</i>	525
Egyed Emese	539
<i>„Isten veled” Kéziratos Ponciánus – 1784, Drág</i>	539
Róth András Lajos.....	555
<i>Az önszórakoztatástól... a társadalmi kritikáig (Miksa László</i> <i>6(5) kötetes kéziratos gyűjteménye)</i>	555
<i>A kötet szerzői</i>	598
<i>Illusztrációk</i>	602

Az Olvasóhoz

Kötetünk a 2006. május 24–27. között a címlapon olvasható címmel megrendezett tudományos konferencia anyagát tartalmazza. Tudománypolitikai szempontból mindenképpen jelentékeny esemény volt ez, hiszen a több mint három évtizede zajló konferenciasorozatban az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportja, továbbá az egyetemek régi magyar irodalom tanszékei magyar nyelven folyó összejövetelüket először tartották meg a mai Magyarország határain kívüli helyszínen. Nem a szervezők feladata azon elmélkedni, hogy miért éppen Kolozsvárra esett a döntéshozók választása, ám a témaválasztásról, a célkitűzésről és a megvalósulásról talán ildomos megfogalmazniok néhány gondolatot.

Szerencsés egybeesésnek tekinthetjük, hogy olyan időpontban esett a választás Kolozsvárra, amikor a legszélesebb értelemben vett emlékirat-irodalom témaköre sok tudományterület felől érkező ösztönzések hatására is a figyelem középpontjába került. Jól ismert ugyanis, hogy a nemzetközi tudományosságban a hagyományos történeti, irodalomtörténeti megközelítéseket hosszabb ideje felfrissíteni akaró tendenciák, a mindennapok története, a mikrotörténetírás, a történelmi és kulturális alulnézetek tanulmányozása mellé újabban felzárkózott törekvések, az ego-dokumentumok széles körének kultúrhistoriai közegben való tanulmányozása egyaránt előtérbe tolta azt a nehezen meghatározható szövegtörzset, amelyet jobb híján leginkább mégiscsak emlékirat-irodalomnak nevezhetünk. Ez még fontosabbá és aktuálisabbá tette a régebbi magyar irodalomnak azt a vonulatát, amely éppen Erdélyben vált roppant jelentőssé és az itteni tradíció elidegeníthetetlen és jellegadó részévé. Az ily módon nagyon aktuálisnak talált problémakört a szervezőbizottság (Egyed Emese, Gábor Csilla, Jankovics József, Tóth Zsombor) három nagyobb egységre bontva tartotta megtárgyalhatónak, s ezért a források, elméletek, kontextusok elkülönítésére tett javaslatot.

Ha a megvalósulást mérlegelve is ebben a sorrendben haladunk, akkor leszögezhetjük: nem volt tévedés az első körlevélben fontos „feladatnak tekinteni a forrásfeltáró munka felgyorsítását és eddig nem érintett területekre való kiterjesztését.” A számba veendő szövegtípusok természetére vonatkozó reflexiókat is figyelembe véve valóban úgy találhatjuk, hogy tanulmányok egész sora hozott a felszínre új, eddig csaknem ismeretlen vagy éppen elveszettnek hitt kéziratok szövegeket, vagy tett javaslatot a kanonizált szövegváltozatok lényeges helyesbítésére. Jelképesnek is tarthatjuk, s persze a sokat emlegetett interdiszciplinaritás megkerülhetlenségére is figyelmeztetőnek, hogy a konferencia nagy visszhangot kiváltó nyitó előadása a templomgombokba helyezett emlékeztető szövegek bemutatásával éppen egy ilyen gazdagító javaslatot fogalmazott meg, hiszen ezzel a szövegtípussal az eddigiekben csak a néprajztudósok foglalkoztak, az irodalomtörténészek figyelmét elkerülte.

Már itt, az első mérleg elkészítésekor megállapíthatjuk azt is, hogy lényeges és fontos hozadéka volt a konferenciának az elméleti reflexiók területén is. Tudományterületünk jelenlegi helyzetében különösen fontosnak tarthatjuk, hogy

ez elméletörténeti megközelítéseket is magában foglalt. A konferencia nem rekedt meg annak a műfajörténeti toposznak az ismételtetésénél, hogy a szorosabban vett önéletírásnak nem volt számottevő elmélete (*arsa*) a korai újkor európai irodalmában, s több előadás mutatta be, hogy a kérdéskör kitágításával, az emlékezet működésére vonatkozó korabeli tudás felidézésével lényegesen közelebb kerülhetünk a korabeli magyarországi szövegekhez. De az értelmezői eszköztárat gazdagítónak tekinthetjük azokat az előadásokat is, amelyek azt mutatták be, hogy egy-egy műfajtypus vagy szövegszervezői eljárás miképpen működött a kortárs európai irodalomban, s így kimondatlanul is, vagy a hazai példákat csak megemlítve is felidézték azt az implicit retorikai és poétikai szabályrendszert, amely ott munkált a Kárpát-medencében megszületett szövegek háttérében is. A szervezők persze nem tartották kevésbé fontosnak azt a körlevélben is említett kérdést sem, hogy napjaink tudományosságának újszerű irodalomelméleti, néprajzi, antropológiai, pszichológiai modelljei mennyiben alkalmazhatók a korai újkorban született magyar és latin nyelvű szövegeinkre. Egészében nyilvánvaló, hogy kötetünk tanulmányíróit nem egyforma mértékben érintették meg ezek a tendenciák, ám jó néhány, esetenként a konferencia vitái során elhangzottakat is hasznosító dolgozat tanúskodik arról, hogy a régi magyarosok közössége egyáltalán nem zárkózik el ezektől a kérdésirányoktól, s hogy nem hiányoznak sorainkból azok, akik nem csupán a teóriák mozgását követik, hanem kísérletet tesznek az invenciózus alkalmazásra is.

Ez az alkalmazás természetesen nagyon sok esetben a szorosabban vett szöveg és kulturális kontextus érzékeny felidézést jelenti, de konferenciánk esetében nem csupán erről van szó. Megkülönböztetett fontosságot tulajdoníthatunk ugyanis annak, hogy e kontextusnak egy kulcsfontosságú eleme, a kegyesség korabeli formáinak kérdésköre belekerült konferenciánk címébe is, s így szinte programossá vált annak vizsgálata, hogy az egyéni és közösségi spiritualitásnak a konfesszionalizálódó Európában kialakult, egymással olykor feszült viszonyban álló, máskor pedig éppen a felekezetiesség határait is feszegető különféle módjai miképpen vannak jelen az élettörténet-mondás és -írás különféle formáiban, hogy a devóció hagyományai és konvenciói miképpen artikulálhatják a személyes, családi vagy nemzeti történetek narrációját. E vizsgálódási irányt azért is tartottuk megkerülhetetlennek, ugyanakkor kiemelendőnek, mivel Bethlen Miklós önéletírását és néhány további szerző (például Árva Bethlen Kata) önéletírásaival kapcsolatos axiomaticus megállapításokat nem számítva a korábbi kutatásban ritkán találkozunk a spiritualitás és önélet- vagy emlékirás összefüggéseinek elmélyült taglalásával. Ezért örömmel vettük azokat a dolgozatokat, amelyek személy és közösség, személy és egyházi intézmény, lelkiesség és közéleti szereplés vagy politikai gondolkodás viszonyával foglalkoztak a devóció(k) horizontjában, illetőleg azokat, amelyek az önéletírás mint szövegtypus és a megtérés(ek) szövegszervező jellegzetességeiről szóltak. Azok a tanulmányok pedig, amelyek látszólag távolabbról – az imádság, az elmélkedés (ezen belül az egyéni sorsértelmezés) vagy éppen funkcionális szempontból, esetleg hatalom és spiritualitás vagy az elbeszélhetőség felől közelítették meg kegyesség és (élettörténeti) narráció viszonyát, egyben arra is rámutattak (olykor látszólag reflektálatlanul is), hogy „szent” és „profán” szférájának szétválasztása

az utókor erőszakos mozdulata volt, hiszen a két szféra normái, nyelvi és magatartásbeli konvenciói a korai újkorban szervesen összetartoztak. Ebből a szempontból emblematikusnak tekinthetjük R. Várkonyi Ágnes tanulmányát, aki II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris*ának keresztény és antik szimbólumrendszerét elemezve szépen kibontja a kétféle kulturális paradigma szimbiózisát, továbbmenve pedig emlékezet és devóció egymásbajátságának részleteit fejt fel a mű szövege alapján, konklúziója tehát teljesen helytálló: Rákóczinál „történeti elbeszélések és a meditációk szervesen összetartoznak.”

Konferenciánk, várankozásaink szerint, kísérletet tett egyes kanonizált művek (Szenci Molnár Albert, Veresmarti Mihály, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata stb.) újraolvasására, ezekhez újszerű, olykor váratlan megközelítési szempontokkal hozzájárulva, egyúttal megszólaltatott számos olyan ismeretlen, feltáratlan forrást, forráscsoportot is, amelyek korábban kívül estek az irodalomtörténet érdeklődésén vagy tudomásán, de amelyek az emlékezetkultúra egyéni és közösségi működésének igen tanulságos példáit szolgáltatják. Emez írások az esettanulmányok érdekessége mellett kipróbálnak olyan megközelítési lehetőségeket, keresik azt a módszertant, amelynek segítségével ez a rendkívüli méretű, igen szerteágazó korpusz hitelesen megszólaltatható.

Végülis tanúi lehettünk egyfajta reflexiónak mindarra, ami a téma kutatásában eddig történt; láthattunk kísérleteket, új felfedezéseket; attól a szintézistől azonban, amelyre a gondolkodó, struktúraalkotó emberi elme vágyik, bizonyára még távol vagyunk. Am ha sikerült bemérnünk azokat a koordinátákat, amelyek megmutatják, hol tartunk, és ha sikerült a magunk és egymás számára szakmai ösztönzéseket megfogalmaznunk, akkor konferenciánk elérte a célját.

A névmutató elkészítésében közreműködött Dohi Zsuzsanna és Machan Eszter. Munkájukat ezúton is köszönjük.

Kolozsvárt, 2007. október 15-én

A Szerkesztők

I. Az emlékezet működései

Kiss Farkas Gábor

Ars memoriae a 15-16. századi Magyarországon

Bem tábornok az 1831. évi lengyel forradalom bukása után Párizsban élt száműzetésben. Megélhetési körülményein egy különös találmánnyal, a „lengyel négyzet” népszerűsítésével próbált javítani. A lengyel négyzet valójában egy tízszer tíz négyzetből álló táblázat volt, amelyet négy egyenlő (huszonöt-huszonöt elemből álló) részre kellett osztani, és ezeken belül a száz mező mindegyike meg volt számozva jobbról balra, lefelé haladva. A sorban ötödik és hatodik mező között erősebb vonalat kellett húzni, így jött létre a száz kis négyzetből négy nagyobb négyzet. A rendszer alapvetően történelmi évszámok memorizálására szolgált, az évszázadok egyes éveit lehetett párosítani a tábla megfelelő számú mezőjével, több évszázad eseményeinek megjegyzéséhez pedig párhuzamos táblákat kellett megjegyezni. Az egyes mezőkön belül, mintegy harmadik dimenzióban az alapbejegyzésen kívül kilenc további tulajdonságot lehetett tárolni, az egyes évekhez több királyság, ország történelmi dátumait csatolva.

Bem apó a módszer hatékonyságát a gyengébbik nem képviselőin reprezentálta: 1836. december 23-án a párizsi városházán (majd később Versailles-ban is) hat, 5 és 13 év közötti kislány vizsgázott bibliai történetből, számtanból és nyelvekből.¹ Húsz európai ország 1800 éves történelmének párhuzamos adatait mondták fel az év megadására (összesen mintegy 36000 adatot), 1-től 2000-ig osztottak-szoroztak 1 és 9 közötti számokkal, négyzetre emeltek, gyököt vontak. Később egy 13 éves fiú a polgári törvénykönyv 150 rendelkezését mondta fel az összes magyarázattal, a legidősebb lány, a 18 éves Julie Joly pedig a legkülönbözőbb európai és ázsiai nyelvek ötven szavából vizsgázott, és nem húsz, hanem harminc ország 90000 évszámát jegyezte meg.²

¹ Egy másik 19. századi magyar *ars memoriae* szerzője, Pick Ödön is a gyengébbik nemen, egy tízéves, Klára nevű lányon kísérletezett a módszertannal: PICK Ödön, *Mnemonika*, Pozsony, Belpay, 1845, 22. (Carl Otto Rewentlow módszere alapján)

² A módszert egy másik lengyel emigráns, Alexander Jazwiński dolgozta ki 1832-ben, de Bem alapított iskolát népszerűsítésére. Bem értekezését (*Exposé général de la méthode mnémonique polonaise perfectionnée à Paris, suivi d'une application spéciale à l'histoire*), amely 1839-ben jelent meg Párizsban, kimerítően ismerteti könyve végén Mailáth János gróf, a későbbi labanc kém: Graf Johann MAILÁTH, *Mnemonik, oder Kunst, das Gedächtnis nach Regeln zu stärken, und dessen Kraft ausserordentlich zu erhöhen*, Wien, Mörschner, 1842, 150–159. Mailáth János Johann Christian Fhr. von Aretin *Systematische Anleitung*-ja alapján (Sulzbach, 1810) részletesen összefoglalja a mnemotechnika történetét is, és hosszú kivonatot ad Giordano Bruno *Cantus circeus*-ából (95–128).

Bem tábornok módszere az ún. lokális *ars memoriae* évezredes hagyományain alapul. A szó szoros értelmében vett *ars memoriae* technikája ókori találmány, és a technika olyannyira közismert, hogy csak nagy vonalakban érdemes ismertetni. A három fontos ókori forrás, a C. Herenniusnak ajánlott, sokáig egyértelműen Cicerónak tulajdonított retorika, Cicero *A szónokról* írt műve (2, 86–89, 350–360) és Quintilianus retorikája (11, 2, 11–51) nagyjából egységesen adja elő e tudomány történetét, a technika gyakorlatát pedig Quintilianus mellett a Herennius-retorika mondja el (3, 29) a legvilágosabban, és a legtöbb 14–15. századi értekezés az ott leírt eljárást veszi át, gyakran szó szerint.³ Az emlékezés lehet természetes vagy mesterséges, és a természetes gyakran magától is hasonlóan alakul ki, mint a tanult technika. Lényege, hogy elménkben helyeket (*loci*) kell kialakítani, amelyek legtöbbször architektonikus természetűek: házak, paloták, városok – a legjobb, ha olyan helyeket képzelünk el, amelyeket már régóta és alaposan ismerünk. A házakban vagy városokban képeket (*imagines*) kell elhelyezni, amelyek valamilyen módon (általában metaforikusan vagy metonimikusan) asszociálhatók a megjegyzendőekkel. Az emlékezésnél ezután nem kell mást tennünk, mint végigjárni a helyet, és az ott látható képeket végignézni; természetesen nem a képeket magukat, hanem a képekhez asszociált szavakat vagy dolgokat idézve fel. A helyeket mindenki előre elkészítheti magának, és több alkalommal is használhatóak lesznek, csak törölni kell az előzőleg rögzített képeket, ahogy egy viasztábláról a korábbi írást. Ezzel szemben a képeket minden egyes alkalommal az adott dolognak/szónak megfelelően kell alakítani, és ellentétben a hellyel, nem szabad konvencionálisnak, közönségesnek lennie, hanem minél élesebben kell az emlékezetben rögzülnie – ezért nevezik őket *imago agens*nek. Nevezetes példa erre a Herennius-retorika képe, amivel azt lehet megjegyezni, hogy egy vádlottat azzal állítanak bíróság elé, hogy megmérgezett egy embert az örökségért, és ehhez tanúkat hoznak: a kép egy beteg ember, jobbán egy pohár, balján egy viasztábla, gyűrűsujján pedig egy kos heréi legyenek. Itt két poén is biztosítja az egyedi, és ezért jól megjegyezhető asszociációt: a *testis* szó kettős értelme (here és tanú) idézi fel a tanúkat, a kostökcacsokot pedig pénztárca gyanánt használták, s így utal a kép az ügy pénzügyi vonatkozására. Cornificius, a mű feltételezett szerzője kifejezetten humoros asszociációkat javasol, és a késő középkori értekezések meglehetősen tágan értelmezték a humor fogalmát. Francesco Maturanzio kommentárja egyszerűen bohóc, bolond vagy hegedülő majom emlékezetbe idézését tanácsolja;⁴ egy 1500 körüli német értekezés szerzője, Christian Umhauser pedig egy orvosság megjegyzésére azt ajánlja, hogy képzeljünk el egy ismerős orvost, amint kezében

³ Magyarul I. CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., Akadémiai, 1987, 180–191 és Marcus Fabius QUINTILIANUS *Szónoklattan 12 könyvben*, ford. PRÁCSER Albert, Bp., Franklin, 1913, 400–412. Az ókori memóriafogalomról és mnemotechnikáról l. Harry CAPLAN, *Memoria: Treasure-House of Eloquence* = uő., *Of Eloquence, Studies in Ancient and Medieval Rhetoric*, Cornell, Ithaca, 1970, 196–246.

⁴ M. T. CICERO, *Rhetoricorum libri cum tribus commentis*, ed. Franciscus Maturanzio Perusinus, Venetiae, Philippus Pincius, 1496, f. 82r. (BEK Inc. 575.)

egy vizeletes csészét tart, és azzal leönt egy vénasszonyt.⁵ „Haec est pulchra imago in ordine” – mondja a szerző. A meglehetősen népszerű Giovanni Michele Alberto Carrara azt ajánlja Avicennára hivatkozva, hogy a megjegyzendő szavak kezdőbetűi helyére állítsunk olyan csinos lányokat képként, akik neve az adott betűvel kezdődik, tréfásnak-megindítóknak szánt képe pedig az *Antonius* névre nem más, mint hogy Antonius nevű ismerősünk fejét egy veszett számár rágja, ömlik a vére, és kétségbeesetten kér segítséget.⁶

Bár a képeket elvileg mindenkinek magának kellett kitalálnia, hiszen így rögzülnek jobban, a 15. század végén már több értekezés is előre elkészített képeket, vagy képrészleteket kínált, pl. Umhauser a különféle jogi dokumentumokhoz és kézikönyvekhez különféle színű bőrt asszociált: zöldet, tarkát, feketét stb.⁷ Elengedhetetlen a képek helyes sorrendjének rögzítése, és ezért szükséges, hogy az elképzelt helyen a képek megfelelő távolságra legyenek egymástól, a hely pedig jól meg legyen világítva, hogy lehessen látni a képeket.⁸

⁵ „Imago (ut antea dixi) est similitudo et figura et significatio rei, quam volumus locis tradere. Verbi gratia, si velle commemorare medicinam, ad locum constituo medicum mihi cognitum mirabili veste indutum urinale in manu habens et urina vetulam respiciens. Hec est pulchra imago in ordine regula. Imagines debent esse raras, mirabiles, inusitatae, ridiculae, quia natura usitata re non exsuscitatur et debemus eis attribuere egregiam pulchritudinem aut unicam turpitudinem si aliquas exornabimus aut corona aut veste, tunc crunetam aut steno (?) oblitam inducamus.” OSZK Quart. Lat. 3210. (19. századi másolat a müncheni Staatsbibliothek clm 4417 kéziratáról).

⁶ Giovanni Michele Alberto CARRARA, *De omnibus ingenii augendae memoriae*, Bologna, Plato de Benedictis, 1491, sig. a5r (OSZK Inc. 707., Zágráb NSK R I-8°-61): „ut risum moveat figura, aut misericordiam aut admirationem, haec enim facit etiam puellas recordari, ut inquit Avicenna sexto naturalium particula quarta. facile enim inuenitur quesita figura que affectum anime commouerit: exemplum hoc est. in ore asini rabidi caput Antonii constitutum morsibus fere ossa confringi. cruorem effluere illum auxilia petere, et passis palmis vociferare. fieri non poterit, ut cum uolueris non uideam hunc oculis mentis meae, et reddere Antonium nesciam repetenti.” Egy másik neves korabeli memóriatanár, Petrus Ravennas is csinos lányokat memorizál, bár ezt sokáig szégyellte bevallani: „et ego communiter pro literis formosissimas puellas pono: illae enim multum memoriam meam excitant. [...] et mihi crede, si pro imaginibus pulcherrimas puellas posuero, facilius et pulchrius recito que locis mandavi [...] quod diu tacui ex pudore.” Carrara *De choreis Musarum* című enciklopédiáját Gabriele Rangoni bíborosnak, egri püspöknek, Mátyás diplomatájának ajánlotta: nem kizárt, hogy ennek retorikai részében is szerepel a memóriatan, azonban sajnos ehhez nem jutottam hozzá. (L. SCHÖNHERR Gyula, *A velencei Szent-Márk-könyvtárból*, MKSz, VII(1899), 178-183). Petrus RAVENNAS, *Foelix*, Venetiae, Bernardinus de Choris, 1491, sig. b4v.

⁷ *Artificiosa memoria ex Marco Tullio, Quintiliano, Doctore Petro Ravenna et aliis illustribus auctoribus*. Ab oratore Cristanno Umhauser breviter et exactissima diligentia excerpta et composita. OSZK Quart. lat. 3210.

⁸ Ez a tanács is jól mutatja, hogy mennyire valós térként kellett elképzelni a helyeket és képeket. Véleményem szerint a világosság megkövetelése az egyik olyan elem az *ars memoriae*ben, amely igazolhatja azokat az értelmezéseket, amelyek létező freskókat és festményeket memóriaszínházként elemeznek. L. pl. Lina BOLZONI, *Costruire immagini. L'arte della memoria tra letteratura e arti figurative*, = szerk. Lina BOLZONI–Pietro CORSI, Bologna, Mulino, 1992, 57–97 és uő., *The web of images. Vernacular preaching*

Fontos megjegyezni, hogy ez a technika elsősorban nem a szó szerinti megjegyzésre szolgált, hanem a *res*, a dolgok megjegyzésére – a szó szerinti memorizálásra sokkal jobb technika a könnyen memorizálható versmérték, pl. a hexameter. Ennek ellenére a legtöbb késő középkori traktátus tartalmaz tanácsokat a szavak és nevek megjegyzésére is: a követendő stratégia ott is hasonló, de az ismeretlen szót betűnként kell megjegyeznünk, ahol minden egyes betű számára önálló képet kell alkotnunk, ha pedig egy mondatot szó szerint akarunk megjegyezni, a szavak első szótagjaiból kell képet alkotnunk, és ezek képsorozattá rendezésével hozhatunk létre egy hosszabb szöveget. Ezt az eljárást is a Herennius-retorikából örökölte a reneszánsz: ott a „Iam domum itionem [skandálva: domitionem] reges Atridae parabant” verssort egyrészt a kezét ég felé nyújtó *Dom-it*usszal, másrészt két színésszel, Aesopusszal és Cimberrel, akik egy darabban épp Agamemnónként és Meneláoszként áldozzák fel Iphigéniát.

Az emlékezés mesterségének, az *artificialis memoriának* a kutatása a 20. század második felében az eszmetörténet egyik legfontosabb iránya volt: az inspirációt Frances Yates és Paolo Rossi klasszikus monográfiáinak keletkezéséhez a memóriaszínházak heterodox kapcsolatai adták, a hermetikus szemiózis mássága és a világ univerzális értelmezhetőségének keresése az arisztotelianizmus főirányához képest.⁹ A 90-es években új lendületet kapott a kutatás – s ihletőként megjelent a vallási-filozófiai heterodoxia mellett az információ-történet, az emlékezet rendszerezhetőségére vonatkozó elvek, valamint az emlékezet működéséről szóló elméletek kutatása: az emlék előhívásának elméleti rekonstrukciója a legközelebbi rendelkezésre álló párhuzam a képi vagy irodalmi üzenetek jelentésformálásának mechanizmusával. Ez a mechanizmus azonban sokféle lehet aszerint, hogy egy memorizált anyagot, szónoklatot vagy éppen jogi szabálygyűjteményt, tehát meglevő információt próbálunk előhívni, és ehhez nyújt segítséget az ars, vagy pedig inventív módon próbáljuk használni a memóriát, és a világ kisebb-nagyobb részét leképező belső enciklopédiában feltaláljuk a hiányzó elemeket a megismert elemek analógiái vagy kombinációi segítségével.¹⁰ Bár az inventív memóriahasználat is fontos eleme az emlékezés

from its origins to St Bernardino da Siena, Aldershot, Ashgate, 2004, 11–83. Az irodalom oldaláról pedig a képzeletbeli épületek és terek leírása (ekphrasis) és a költő-építész metafora szolgált párhuzamot ehhez az értelmezéshez; l. Mary CARRUTHERS, *The Poet as Master Builder: Composition and Locational Memory in the Middle Ages*, *New Literary History* 24(1993), 881–904.

⁹ Frances A. YATES, *The art of memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1966; Paolo ROSSI, *Logic and the art of memory*, Chicago, University of Chicago Press, 2000 (eredetileg: *Clavis universalis*, 1960). A hermetikus értelmezés szabadságának megállíthatatlan „sodrásáról” az ars memoriae kapcsán l. Umberto ECO, *The Limits of Interpretation*, Bloomington, Indiana University Press, 1990, 24–27.

¹⁰ Mary CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Mary CARRUTHERS, *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric and the Making of Images, 400-1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998; *The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*, kiad. Mary CARRUTHERS–Jan M. ZIOLKOWSKI, University of Pennsylvania Press, 2004. Az inventív és informatív memóriahasználat elkülönítése Carrutherstől származik.

középkori technikájának (pl. Hugo de Sancto Victorénál vagy az *ars meditandi* értekezésekben), a következőkben csak az *ars memoriae* informatív hagyományával foglalkozom.

Tagadhatatlan, hogy szám szerint a legtöbb technikai jellegű, Herennius-retorikán alapuló *ars* a 15. században keletkezett. Frances Yates abban látta a mnemotechnikai irodalom késő középkori felvirágzásának okát, hogy amikor Szent Tamás a *Summa Theologiae*-ben Arisztotelész alapján kidolgozta az erények rendszerét, ott a Prudentia erényének hagyományos elemeit kiegészítette Cicero *De inventiōe*-je alapján a memóriával is. Így a memória a tudományok rendszerében az alantas retorika fennhatósága alól a magasabb etika alá került, s megfigyelése szerint ez épp annak köszönhető, hogy a memória nemcsak természetes adottság, hanem mesterséges módon fejleszthető is, és ez a Bölcsesség részévé teszi, ráadásul a mesterségesen memorizált képek felhasználhatók a meditációra. Valóban számos 15. századi *ars* szinte a memória védőszentjeként hivatkozik Szent Tamásra, és az értekezések bevezetői gyakorta felemlítik a *Summa theologiae* *ars memoriae*-vel foglalkozó helyét (2a 2ae q. 49, a.1.).¹¹ Mary Carruthers leginkább Yatesnek ezt a gondolatát folytatja: a középkori emlékezés központi eleme a moralításra való törekvés, akárcsak az olvasásnak is, és az olvasási folyamat analóg a memóriaképek meditatív újrafelhasználásával, *ruminatió*-jával. Az olvasás ezért elsősorban memorizáció és ezáltal az olvasottak bensőséges elsajátítása. Így a florilegiumokban sem véletlenszerűen felhalmozott szövegtöredékeket kell látnunk, hanem az emlékező szubjektum memóriájának segédeszközét, tükörképét.¹² A képi látás – akár valóságos, akár emlékezetbeli képekről van szó – segíti a szemlélődést, a gondolkodást, a meditációt, és ahogy Szent Ágoston *Vallomásaiban* mondja (10, 8), az emlékezet hatalmas palotáiban végighaladva, a számtalan ott rögzített képet végignézve, megtalálhatjuk azokat az emlékképeket, amelyekre vágyunk, és amelyek segítenek felemelkedni Istenhez.

Sem Yates, sem Carruthers nem foglalkozott azonban részletesen a késő középkori, kora reneszánsz traktátusokkal, pedig számszerűen minden bizonnyal ebben az időszakban írták a legtöbb memóriaértekezést, és egyáltalán nem rendelkeztek még 16. századi okkult minőséggel, hanem legtöbbször a tanulást és a szóbeli előadást segítő módszerként terjesztették őket. Az észak-itáliai kezdetek után különösen sok ilyen értekezés keletkezett Németországban, német egyetemekhez köthetően, és ezeket vizsgálta meg nemrégiben alaposan Sabine Heimann-Seelbach. Megállapítása, miszerint a technika újjáéledése és népszerűsége az itáliai humanizmust ért görög hatásnak lenne köszönhető, nem nyert általánosan pozitív fogadtatást, ugyanis a bizánci mnemotechnika szövegei (ha vannak ilyenek) jelenleg teljesen feltáratlanok.¹³ Munkája filológiai alaposága és teljessége azonban nagy segítséget nyújt a további kutatásokban.

¹¹ YATES, *i.m.*, 73–76, 82–83.

¹² CARRUTHERS, *i.m.*, 156–188.

¹³ Sabine SEELBACH-HEIMANN, *Ars und scientia. Genese, Überlieferung und Funktionen der mnemotechnischen Traktatliteratur des 15. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 2000; a görög hatásról: 441–442. Vö. Frank Fürbeth recenziójával: *Arbitrium* 2003, 295–300. A görög hatás tézise Yates egyik cikkében merült fel, azonban konkrét bizonyítékot a bizánci *artificialis memoria* létezésére nem ismerünk: Frances A. YATES,

Azt, hogy ebben az időszakban ismert volt-e Magyarországon ez az ars, tudtommal még nem vizsgálta senki. Hajdu Helga, a téma úttörő kutatója a 30-as években, elsősorban német könyvtárakban, és főképp az *ars memoriae*ban igen gazdag bécsi nemzeti könyvtárban végzett kutatásait ismertette.¹⁴ Tarnai Andor, aki legalaposabban foglalkozott Magyarország középkori retorikai-irodalmi kultúrájával, nem említi az ars memoriaet, csak a hozzá legközelebb eső értekezéstípust, az ars praedicandit vizsgálja.¹⁵ A kérdésre, hogy ismert volt-e, magától értetődő válasz, hogy igen, hiszen a *prima rhetorica*, Cicero *De inventionéja* után olvasták az iskolákban a *secunda rhetoricát*, a Herenniusnak ajánlott művet, amely az antik források közül a legrészletesebben mutatja be a technikát. Egy-két inkunábulum- és antikvapéldány még ma is mutatja az olvasók kiemelt érdeklődését a téma iránt.¹⁶

A mnemotechnikus versek közül magyarul is ismeretes a Csízió a Nagyenyedi- és a Peer-kódexből, amelyben sok helyen ugyanazzal a módszerrel rövidítik az ünnepek nevét, ahogy az ars memoriae ajánlja: csonkolással (Fáb Fábrián helyett, Ág Ágota helyett, vagy az emlékezetes év végi zárósor: „Nagykar, Ist, Já, Ap, Tamás, Szil”, sőt asszociációra is van példa: „Zyleték Szent Iván” = Szilvér pápa (jún. 20.) és Szent Iván vagy pilis utal Szt. Willibaldra (júl.7.)). Csakhogy a két módszer alapján különbözik: itt a vers ütemhangsúlyos metruma adhatta a memorizálás segédeszközét, nem a szótagok és szavak asszociatív vizualizálása és lokalizálása.¹⁷

Egy másik fontos késő középkori verses mnemotechnikai segédeszköz, Petrus de Rosenheim *Mnemosinon Bibliorum Memorialéja* is ismert volt Magyarországon; a számos kéziratban elterjedt mű a pozsonyi káptalan kéziratai között ma is megvan (ms. 84),¹⁸ és újszövetségi részét az 1540-es években Johann Honter kétszer is kiadta Brassóban. Petrus de Rosenheim, melki apát kifinomult memoriter-verseket állított elő, amelyeket későbbi olvasói minden bizonnyal

Lodovico da Pirano's Memory Treatise = Cultural Aspects of the Italian Renaissance, Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller, ed. Cecil H. CLOUGH, Manchester, Manchester University Press, 1976, 115–117.

¹⁴ Helga HAJDU, *Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters*, Bp., 1936. Az OSZK egyetlen középkori ars memoriaeje, a clm. 273 valójában a *Rhetorica ad Herennium* memóriafejezeteinek kivonata.

¹⁵ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 52–55.

¹⁶ Pl. *Rhetoricorum* M. Tullii Ciceronis ad C. Herennium libri quattuor..., item eiusdem de inventione libri duo, ed. Iodocus Badius Ascensius, Paris, Badius, 1508. OSZK Ant. 670.

¹⁷ *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., MTA, 1921, 459–468. (Régi magyar költők tára I².) Az alábbiakban nem törekszem az összes magyarországi *versus memoriales* tárgyalására, csak kiemelek néhány példát, ahol az azonos szókezdeteken alapuló asszociáció módszere rokonítható az ars memoriae eljárásával, tehát a szókezdő betű vagy szótag egy, a szó konvencionális jelentésétől idegen fogalomra vagy szabályra utal.

¹⁸ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica*, Bp., 1993, II, 155–156 (n. 2413.). Alexander de Villa Dei ehhez hasonló *Summarium Bibliorum*ának egy részét 1478-ban másolta le a körmöcbányai Johannes Mayer (OSZK clm 376).

magyarázat nélkül nem tudtak teljes mértékben kihasználni.¹⁹ Disztichonok összegzik a Biblia könyveit fejezetenként: a disztichon hexameterének első betűje az ábécérend alapján adja meg, hogy hányadik fejezet az adott könyvben a szöveg (Rosenheim az egyszerűség kedvéért húsz betűs ábécével számol), és ha több mint húsz fejezetből áll a könyv, akkor a verssor második szavának első betűje S lesz (=secundus), negyven felett T (=tertius), hatvan felett Q (=quartus). Hogyha a hexameter harmadik szava tartalmaz egy *index volumnalist* (kiemelt nagybetűt), az megmutatja, melyik könyvhöz tartozik az adott disztichon, hogy ezzel is kizárjuk a különböző könyvek sorainak összekeveredését emlékezetünkben. Azok a nagybetűk, amelyeket nem követ vessző, tulajdonnevekre, ill. kulcsszavak kezdőbetűire utalnak. Kétséges, hogy Honter kiadásában tudatosult-e az olvasóban a sorokon belüli nagybetűk jelentősége: bár a nyomdász lelkiismeretesen átvette őket forrásából, de a jelentésteli kezdőbetűket kiemelő vesszőt mindenhol elhagyta.²⁰

A bonyolult mnemotechnikus versek írása és használata átöröklődött a humanistákra is; főleg Itálián kívül, ahol a középkori hagyományokkal, Alexander de Villa Dei híres *Doctrinaléjával* szemben nem volt olyan erős az ellenállás. Az 1517-től Bártfán tanító Eck Bálint verstani tankönyvében Rosenheimével vetekedő bonyolultságú rendszert dolgozott ki a latin metrika segédeszközeként. Egy hatsoros, Szűz Mária tiszteletére írt hexameteres költemény segítségével jegyezhetjük meg, hogy melyik magánhangzó milyen mássalhangzók előtt szokott hosszú lenni:

Aspice moestorum lachrymas sanctissima nympha
Et da nos superos tangere virgo lares.
Iucundam facias regni nos visere sedem,
Imperium magni laetificare dei.
O dea, mundanam gentem seruato benigne,
Ut cernat trini gaudia vera dei.

Tehát az *a* hang *m*, *l*, *s*, *n* előtt, az *e* hang *d*, *n*, *s*, *t*, *v*, *l* előtt stb., majd hasonló mnemotechnikai segédverset közöl szóbeljei magánhangzók hosszúságáról.²¹

¹⁹ Jacobus Nigri Campidonius nélkülözhetetlen használati utasítása csak az 1524. évi bécsi kiadásban szerepel: Petri a ROSENHEIM, *Mnemosinon Bibliorum Memoriale*, a Conrado Boio Monoreo editum, Viennae Austriae, Ioannes Singrenius, 1524, sig. o1r–p2r. (OSZK Ant. 7249) Rosenheim művéről és szövegének posztumusz összekapcsolásáról a képes bibliai Blockbuchokkal I. Jean Michel MASSING, *From Manuscript to Engravings. Late Medieval Mnemonic Bibles*, in *Ars memorativa. Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400–1750*, kiad. Jörg Jochen BERNS, Wolfgang NEUBER, Tübingen, Niemeyer, 1993, 106–108.

²⁰ *Disticha Novi Testamenti materiam et ordinem capitulorum cuiusque libri per literas initiales indicantia*, Brassó, Honter, 1541 (RMNy 45) uaz, uott, 1545, (RMNy 60).

²¹ Valentinus ECKIUS, *De versificationis arte opusculum*, Krakkó, Vietor, 1515, 16r. Két későbbi kiadása (1521, 1539) is tanúsítja, hogy Eck folyamatosan használta a művet az oktatásban. A műről I. Daniel ŠKOVIERA, *Das humanistische Lehrbuch De versificationis arte opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, *Graecolatina et Orientalia*, 17–18(1985–86), 52.

Az első valódi, képeken alapuló *ars memoriae*-emlék, amely Magyarországhoz köthető, egy *ars praedicandi* keretében található meg (1. ábra). Borsa Gedeon fedezte fel, hogy az Országos Széchényi Könyvtár egyik 1473-ban kiadott ösnyomtatványában egy különös, főképp foglalkozás- és állatneveket tartalmazó táblázat mellett magyar nyelvű bejegyzések találhatók, és ezért nyelvemlékként ismertette a szöveget.²² A kötet útja Borsa alapos kutatásainak köszönhetően nyomom követhető: a gyöngyösi ferences könyvtárból került a Széchényi Könyvtárba, 1551-ben pedig egy zólyomlipcsei Gallus nevű (talán ferences) barát tulajdonában volt. A magyar szavak jóval korábban, 1500 körül kerülhettek a könyvbe. Maga a rövid értekezés egy a párizsi egyetem doktorainak tulajdonított, szemlélődési módszertan (*ars et modus vitae contemplativae*) és egy *ars praedicandi* között található. A szöveg környezete a kötetben arra utal, hogy prédikátorok számára kívánt segédkezet nyújtani a prédikáció előadásához. A szöveg szorososan a Herenniusnak ajánlott retorika hagyományos nyomvonalán halad, és azonosítani lehet a Henrik mesternek (Magister Hainricus) tulajdonított *arsszal*, amely 1447 körül keletkezhetett, és amelyet az újabb kutatás az itáliai és német értekezések közti összekötő kapocsnak nevez.²³ A természetes és a mesterséges emlékezet szokásos megkülönböztetése után azt az állítást veti fel és tulajdonítja Szent Tamásnak, hogy az emlékezet nem más, mint egy könyv. Többféle könyv létezik ugyanis: 1. olyan, mint a laikusok könyvei, amelyekbe tartozásaikat jegyzik, 2. mint a festők könyvei, pl. a templomok falán a mártírok ábrázolása, 3. a klerikusok könyvei, amelyek jobbakké az előzőknél: megtörtént eseményeket írnak le, amelyeket fejben tartani nem lehet, 4. és végül a képzelet könyve, amelyet az elmében képzeletünk (*liber imaginacionis in mente constructus*). Az utóbbi, a képzelet könyve nem más, mint maga az *ars memorandi*.²⁴ Mindegyik könyvtípusnak van anyaga és formája: az *ars memorandi* esetében az anyag a *loca*, tehát a helyek, a forma pedig a képek. „Az emlékezet mestersége nem más, mint egy képzeletbeli könyv, amelyet az elmében hordunk össze (*compilatus*).” Attól függően, hogy mit szeretnénk memorizálni, más-más módszer szerint kell eljárunk: az ismeretlen neveket hasonló nevű ismerőseink képével

²² OSZK Inc. 1243, 12r–14r. BORSA Gedeon, *Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék*, Magyar Nyelv, 1954, 201–202. Azóta Tarnai (i.m., 159 – a kötet *ars praedicandi*-ja kapcsán) és Mészáros István említette meg a kötetet (*Középkori hazai iskoláskönyvek*, MKsz, 102(1986), 129. Mészáros az iskolai oktatáshoz kapcsolta a művet, de ez számomra nem egyértelmű: inkább praktikus prédikatori segédkönyvvel van dolgunk, mint iskolai tankönyvvel. A kiadvány másik magyarországi példánya (Esztergom, Érseki kt. S. I. a. I. 30) korabeli szláv bejegyzéseket tartalmaz, de elképzelhető, hogy szintén magyarországi eredetű.

²³ HEIMANN-SEELBACH, i.m., 50–54, 254.

²⁴ „Vnde patet quod adiutorium memorie nichil aliud est quam liber. Pro quo ulterius notandum quod liber est multiplex: quidam est liber laycorum sicut scriptura in parietibus per quam ipsi deueniunt in cognitionem seu memoriam debitorum. Alius est liber pictorum sicut sunt ymagines in ecclesys representantes passiones martirum. Alius est liber clericorum qui est melior predictis in quo inscribuntur acta et historie, que ex labilitate naturalis memorie retineri non possunt. Alius est liber ymaginacionis in mente constructus: qui ars memorandi vocatur.” ... „Vnde patet secundum Tulium et omnes autores, quod Ars memorandi nichil aliud est quam liber ymaginarius in mente hominis compilatus.”

jegyezhetjük meg, a dolgok akcenciáit (külső tulajdonságait) pedig ugyanabban az akcenciában részesülő tárggyal, pl. a fehér színt fehér dolgokkal (mint a hattyú vagy tej). Ha hosszabb történetet, vagy teljes beszédet akarunk megjegyezni, articulusokra kell tagolni, és egyenként memorizálni, míg az ismeretlen szavakat és neveket betűzéssel, illetve szótagolással kell felírunk elménkbe. Az értekezést a már említett, magyar glosszákkal ellátott táblázat zárja, amelyben öttagú csoportok fedezhetők fel: négy foglalkozásnév vesz körül egy-egy állatnevet, és összesen tíz ilyen csoport van. Már a Herennius-retorika is azt tanácsolja, hogy ötös vagy tízes csoportosításban helyezzük el elménkben a képeket (3, 32) – minden biztonnal azért, hogy segítségül hívhassuk az ujjon számolást is. Az állatok és a foglalkozások közt nem áll fenn szorosabb kapcsolat, és nincsenek ábécérendbe se rendezve: ennek ellenére az öttagú egységek egy-egy központban álló állattal a képcsoportok gyanánt szolgálhattak az egész ábrán, amely maga volt a locus, azaz a hely. A magyar glosszátor leginkább a magyarul nehezebben értelmezhető szavakat hagyta el (*histrio* - színész, *dimicator* - viador, *lictor*, *componator*-békítő?, *mango* - rabszolgacsiszár), de a jokulátor például szerepel (pakocsáló), a középpontban álló állatneveket pedig mind leírta magyarul. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt a táblázatot egy olyan kiterjedt városszerűen kiterjedt locusnak fogjuk fel, mint amelyet Johann Host von Romberch 1533-ban kiadott, gyakran idézett *Congestorium artificiosae memoriae* című értekezésében találunk (2. ábra).²⁵ Az értelmezéshez némi segítséget nyújt az értekezés egy prágai kéziratosa példánya: itt az ötös szócsoporthoz tollvonással is egybe vannak kapcsolva, és az első csoport mellett a „la[=prima] camera” megjegyzés olvasható (3. ábra).²⁶ Így már érthetővé válik a táblázat után következő magyarázat: „Ami először is a helyeket illeti, ha tehát helyeket akarsz elképzelni, vegyél egy létező épületet sok szobával; ha lehetséges, például a hálórészt egy kolostorban, és úgy, ahogy a szobák vannak egy sorban, mert így könnyebb lesz megjegyezni a sorrendet. Ekkor mindegyik szobában vagy cellában jelöld meg a négy sarkot és az ajtót: ezután mindegyik sarokra helyezz el egy képet, pl. mesterembert tetszésed szerint, az ajtóra pedig egy vadállatot, és akkor mindig ötösével lesznek, tehát a számolás és a sorrend is egyszerűbb lesz.”²⁷ Hasonló módon, egy kolostor részeit javasolja locusként egy 1440 előtről származó mondse-ei értekezés (Bécs, ÖNB, Cod. 3011), de ott nem csak a cellákat, hanem többek között a kaput, lépcsőt, konyhát, termet, kemencét, ciszternát, kápolnát, kerengőt is be lehet népesíteni képekkel (*porticus, scalae,*

²⁵ Johann HOST von Romberch, *Congestorium artificiosae memoriae*, Velence, Melchior Sessa, 1533, ??? (OSZK Ant. 5313.)

²⁶ Prága, Národní knihovna, I. G. 11a, f. 29r. Az állatnevek mellé pedig a hagyományos „custos” megnevezés van odajegyzve: az egyes állatok az adott hely őreként szerepelnek (*custodes locorum*).

²⁷ „Quantum ergo ad primum de locis, si ergo loca sumere velis, accipe unum domum realem cum variis cameris, et si fieri potest accipe dormitorium in uno claustro et ratione illius quia cellae sunt in una riga, et sic ordo facilius erit. Tunc in qualibet camera seu cella nota quatuor angulos cum una ianua, quibus sumptis imprime cuilibet angulo unam ymaginem aut artificem iuxta tuum placitum, semper in ianuam unam feram, et tunc fere designabunt quinaris, tunc numerus et ordo facilius erunt.”

coquina, sala, claustrum, fornax, cisterna, hortus, capella, oratorium, camera, ambulatorium).²⁸

A 15. század végére a helyen és képeken alapuló módszertan olyannyira széles körben terjedt el, hogy megjelentek kritikussai is, akik saját, jobbnak tartott metódusukkal próbáltak tanítványokat szerezni. Ezek közül a legjelentősebb Conrad Celtis *Epitome rhetorices*ában található (4. ábra).²⁹ Celtis, mint ismeretes, talán valamikor 1489 körül, majd 1497-ben bizonyosan járt Budán, ahol megszervezte a *sodalitas Danubianát*, élén ifj. Vitéz Jánossal, bár minden bizonnyal nem valós működő intézményt, hanem inkább egy virtuális, de szükség esetén feléleszthető kapcsolathálózatot kell értenünk e név alatt.³⁰ E két időpont között, 1492-ben, amikor az ingolstadti egyetemen retorikát kezdett tanítani, jelentette meg „Cicero mindkét retorikájához”, azaz a Herennius-retorikához és a *De inventionehoz* írt összefoglaló füzetét, amelyben egy külön fejezetet, két oldalt szentelt az ars memoriaenek. Ebben elutasítja az általa túl bonyolultnak ítélt *locus-* és *imagines-*tant, ahogyan azt az eljárást is, hogy az egyes betűket különféle mesterségek számaival hasonlítják, és ezeket kell képként megjegyezni. Ezek helyett az ábécé segítségével történő memorizálást ajánlja, amely, mint mondja, „a maga természetes sorrendjében” (*servata earundem naturali ordine*) könnyen megmarad a lélekben. Celtis elképzelése szerint az ábécé betűi alá beosztott, az adott betűvel kezdődő, általa kitalált öt-öt szót kell memorizálni, és ezek lennének a képek. Ez az eljárás nem újdonság, hiszen már egy korai értekezés is azt javasolja, hogy az ábécé minden betűjéhez tanuljunk meg egy verssort, amely öt szót tartalmaz, és ezeket helyezzük el az adott betű számára kialakított szobában.³¹ Celtis azonban nem a betűket képzelel el helyként, amelyben az öt szó lenne az öt kép, hanem minden mássalhangzóhoz rendel öt szót, amelyekben a második betű más-más magánhangzó (a, e, i, o, u). Újítságának lényege, hogy az öt magánhangzót egy-egy témához köti: a vallásiakat az A-hoz (*abbas*), az igazságszolgáltatást a lovaghoz (*eques*), a csalással kapcsolatosakat az I-hez („mivel az *institor*nak, az adószedőnek, főképp csalással van dolga”), a peres ügyeket az O-hoz (*officialis*), a pénzügyi gondokat az U-hoz (*usurarius*).³² Ezt

²⁸ Roger A. PACK, *A Medieval Explicator of Classical Mnemonics = Studies in Latin Literature and Roman History*, ed. Carl DEROUX, vol. II, Brüsszel, Latomus, 1980, 515-530, itt 522. (Collection Latomus 168.)

²⁹ Celtis e művéről l. Franz J. WORSTBROCK, *Die Brieflehre des Konrad Celtis. Textgeschichte und Autorschaft = Philologie als Kulturwissenschaft. Festschrift Karl Stackmann*, kiad. L. GRENZMANN et al., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987, 242-270 és SEELBACH-HEIMANN, *i.m.*, 133-135.

³⁰ FÓGEL József, *II. Ulászló udvartartása*, Budapest, MTA, 1913, 82; KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993, 50-77; RITÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A veszprémi Camena = „Nympa super ripam Danubii”*, Bp., Balassi, 2002, 137-145.

³¹ Roger A. PACK, *An Ars memorativa from the late Middle Ages*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge, 54(1979), 234. „Asperges, agnus, anulus, alembicus, arcus, / Bombix, bacile...” stb. Így az első szoba berendezése egy szenteltvíztartó, bárány, gyűrű, lombik és íj, ehhez társíthatjuk az emlékeket.

³² Conradus CELTIS, *Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memoratiua noua, et modo epistolandi utilissimo*, 14r-v.

követően pedig a mássalhangzók sorrendjében halad, b-a, b-e, b-i, b-o, b-u, c-a stb. sorrendben, és azt ajánlja, hogy az általa összeállított szólistához mindenki társítson magában megfelelő képeket. Ő maga a magánhangzók után csak az első két kombinációt mutatja be, így a *b-a-lneator*, tehát fürdős szót jegyezzük meg, ha piszkos emberekről beszélünk, a *b-e-gutta*, begina szót (ebből származik *bigott* szavunk), ha babonáról van szó, s így haladhat mindenki kedve szerint tovább. Celtis az összes mássalhangzóhoz rendel öt, meglehetősen különleges latin szót (a k betűnél latin híján németet vagy görögöt, pl. küress – páncél, kacodemon, sőt vegyesen görög-németet: kerkitector), képeiben pedig érvényesülnek a korabeli társadalmi sztereotípiák, ha figyelembe vesszük az első öt magánhangzó tematikus jelentését (pl. y + e/eques azaz iustitia/: Yesus; y + u/usura/: yudeus). A memorizálás során ezek az elemek adják a képeket és ezekből építhetjük fel saját magunk a helyeket.

Celtis műve mai szemmel nézve nem látszik praktikusnak, és újításai kifejezetten önkényesek, figyelembe véve, hogy tulajdonképp csak egy alfabetikus szólistát ad az olvasóinak, amelyet azok tetszésük szerint tölthetnek fel jelentésekkel. Ennek ellenére ábécés memóriarendszere jelentős népszerűsége és közismertsége tett szert azáltal, hogy átalakított kivonata bekerült Gregor Reisch híres *Margarita philosophica novájába*, amely a 16. század első évtizedeiben az *artes liberales* legnépszerűbb iskolai összefoglalása volt. Celtis rendszerét azonban leegyszerűsíti a *Margarita* kompilálója: eltűnik a tematikus kapcsolat a jelölő és jelölt, a megjegyzett szó és a megjegyzendő dolog között, ezek helyét egyszerű kettős alfabetikus rend veszi át, amelybe visszakerül az öt magánhangzó is. Így az adott szót-fogalmat azzal az ajánlott képpel kell megjegyezni, amellyel kezdőbetűje és első szótagjának magánhangzója megegyezik (tehát pl. a 'facultas'-t a 'faber'-rel; Celtis *balneator*a pedig nem a mocskos emberekre, hanem a *ba-* kezdetű szavak megjegyzésére jó), viszont a mű nagyrészt átveszi a Celtis által megadott szavakat a betűkombinációkra.³³

Nem tudjuk, hogy Celtis művét sokan olvasták-e Magyarországon, de egy olvasója bizonyosan volt. A wrocławai Ossolineum könyvtárában található egy kézirat (Ms. 734/1),³⁴ amelyre Rafał Wójcik hívta fel a figyelmet.³⁵ A kézirat

³³ Gregor REISCH, *Margarita philosophica*, Strassburg, Johannes Grüninger, 1508, sig. Q3v–Q4v. (BEK Ant. 0344)

³⁴ *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. Im. Ossolińskich*, szerk. W. KEŹRZYŃSKI, Lwów, 1898, 231–232. A kézirat tartalma: f. 1r–31v: Liber de causis, 31v–60r: Liber sapientis David Iudaeorum rabi. (Cracouie, 1505); 62r–79r: Memoriale rerum naturalium difficilium (=Liber Alexandri de intelligentiis; in studio Cracoviensi, 1493); 81r–95r: Tractatus de esse et essentia per Iohannem de Nova domo compilatus (in studio Cracoviensi, 1494); 98r–110r: Libri duo de intellectu et intelligibili; 111r–132r: Liber de esse et essentia („In bursa philosophorum studii Cracoviensis sub anno Domini 1478”); 135r–142r: Conclusio qua ipse Bohetius suas concludit hebdomadas (1502); 143r–164r: De angelis; 168r–171r: De memoria artificiali; 174r–200r: Iacobi Publicii Florentini ars memoriae; 200v–207r: De arte iuvandi memoriam, De literis et numeris, Chartae lusoriae, Modi et tempora verborum.

tartalmaz egy négylapos memóriaértekezést (168r–171v), amely explicitje szerint 1504-ben Vácott („1504 Wacie in profesto trinitatis”) lett befejezve. A kézirat másolója és tulajdonosa egy bizonyos Valentinus Werner de Grünperg /de Monte Viridi³⁶ volt (a helység Sziléziában van, ma Zielona Góra), aki több memóriaértekezést és kártyát is beleírt ebbe a kéziratba 1478-tól kezdve 1505-ig, nagyrészt Krakkóban. A krakkói matrikulák szerint Valentinus 1478-ban lett baccalaureus, és 1493-ban szerezte meg a magisteri címet ugyanott. Az élete további részletei tisztázásra várnak még: a német *Verfasserlexikon* korábbi kiadása azonosította őt egy bizonyos ágostonos szerzetessel, Bruder Valentinnal, aki asztrológiai prognosztikonokat szerkesztett a 15. század végén Boroszló környékén; de ő csak 1496/97-ben kezdte magát baccalaureusnak nevezni, ezért a lexikon új kiadása szerint nem lehetett azonos az ekkor már magister Valentinus de Grünberggel.³⁷ Ezzel szemben a Váchoz köthető Valentin de Grünberg 1502-ben jelentetett meg egy asztrológiai *Practicát*, és ebben állítólag váci kanonoknak (*canonicus Vaciensis*) titulálta magát.³⁸ Tehát valószínű, hogy 1502, a *Practica* közzététele, és 1504, a memóriaértekezés lemásolása között Vácott tartózkodott és ott kanonok volt Báthory Miklós püspöksége alatt: talán a „gymnasium illustre”-ben tanított, amelyről egyébként nem sokat tudunk. A neve a váci püspökség és káptalan e korból fennmaradt kisszámú dokumentumaiban sehol nem bukkan fel, és 1505-ban már újra Krakkóban írt be egy szöveget az említett kéziratba.

Az 1504-ben, Vácott lemásolt szöveg valójában nem más, mint Conrad Celtis memóriatraktátusának kissé átalakított változata (5. ábra). Valentin egyrészt elhagyta az értekezés szerzőjének nevét, másrészt pedig az értekezés elejére másolt egy rövid bevezetőt, amely arról szól, hogy az emberek általános törekvése az, hogy mesterségesen javítják természetes adottságaikat: ahogy a paraszt öntözi a földet a jobb termésért, és mindnyájan házat építünk, hogy ne essen ránk az eső, így az emlékezetünk természet által adott képességein is érdemes fejleszteni. Ez a gondolat az egyik legnépszerűbb, „Memoria fecunda Deus Pater” kezdetű memóriaértekezés második bekezdésében is szerepel, és Valentin szövege néhány

³⁵ Rafał WÓJCIK, *Opusculum de arte memorativa Jana Szklarka. Bernardyński traktat mnemotechnyczny z 1504 roku*, Poznań, Biblioteka Uniwersytecka, 2006, 65–66. Vö. HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 117.

³⁶ WÓJCIK, *i.m.*, 65.

³⁷ L. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Hrsg. von K. LANGOSCH, Bd. IV, Berlin 1953, p. 668 és Francis B. BRÉVART, F. J. WORSTBROCK, *Bruder Valentin OESA, Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, begründet von Wolfgang STAMMLER, fortgeführt von Karl LANGOSCH, hrsg. von Burghart WACHINGER, Gundolf KEIL, Kurt RUH, Werner SCHRÖDER, Franz Josef WORSTBROCK, Bd. 10, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1999. cc. 155–156.

³⁸ A kötet fellelhetetlen, nem szerepel a 16. századi német nyelvterületről származó kiadványok adatbázisában (VD16), de Karl SUDHOFF hivatkozása (*Deutsche medizinische Inkunabeln. Bibliographisch-literarische Untersuchungen*, Leipzig, Barth, 1908, 259) megbízhatónak látszik. Az adat szerint, amely Konrad Häblertől (a német ősnymtatvány-összkatalógus alapítójától) származik, ebben az 1502-es *practicában* „magister Valentinus, canonicus Vaciensis”-nek, „Valentinus de Viridi Monte”-nak nevezte magát, és Budán is praktizált. Häbler még nem ismerhette ezt a wrocławai kéziratot, információi mégis egybevágnak a kéziratban találhatóakkal.

helyen parafrázisszerűen vagy szó szerint egyezik e jóval korábbi, 1425-ből, Bolognából származó értekezéssel:³⁹

[N]emini dubium est naturam arte iuuari, ad quod credendum quotidiana edocemur experientia: propter enim vite commoditatem varia artificia humaniter adinuenta sunt: [...] (ut mille manualia (?) obmittantur exempla) agricola arte terram sulcat seminat et ipsam irrigat ut fecundior: cum fenore ager sibi fructum afferit (!) arte preterea extruuntur edificia vt mortale genus ab imbribus et celi calamitatibus esset securum. Codices insuper exarantur vt que a memoria nostra labili decurrunt: per eos in presencias sciencias nobis comminiscantibus devenirent, pariformiter hoc in spiritualibus reperitur vt per quasdam ymagines loca et per inscripciones memoria potest secundaria natura ipsam noster animus firmius inscripta [...] retinere: quare naturam arte posse iuuari manifestum est. Ego propositum multis amagibus ...⁴⁰

Sapientum tradit auctoritas – et ad experiendum nos cottidiana cogit necessitas, quod ars adiuvat naturam in corporalibus et spiritualibus, propter enim commoditatem vite corporalis tam varia artificia manualia sunt inventa, et ubi deficit natura, supplet artificium.[...] Nam primo, propter cibum contra famem agricola terram sulcat arte, seminat et runkat, plantat et rigat, ut terra fructum afferat, incrementum tamen Deo dante. [...] Tercio, pro tegumento nature nostre a sole et a pluvia, arte fiunt edificia et ad hominum usum varium varia instrumenta. [...] Quinto, per scriptores libri manuales, tamquam quedam memorialia, nostre memorie labili, que natura non valet, arte coaptantur.⁴¹ (*Memoria fecunda*, Bologna, 1425)

A bevezetőt követi Celtis első félmondatának elhagyásával a bécsi humanista *ars*ának szövege, majd a szöveg végéhez is hozzáfűz egy mondatot és egy verset. Valentin minden bizonnyal használni is kezdte Celtis módszerét, ugyanis a Celtis-féle ábécé szavaihoz saját asszociációit kapcsolta egészen az M betűig, úgy, hogy még a Celtis-féle első hét elemet sem őrizte meg. Az *abbas* (apát) Celtisnél *religio*, nála *castitas* (tisztaság), de az *eques* (lovag) már *iustitia* (igazság) helyett rablást (*rapacitas*), a hivatalnok (*officialis*) pedig idézést (*citacio*) jelent per (*lis*) helyett. A fürdős koszos ember helyett sápadt jelentésű lesz (*pallidus*), Celtis bigott beginája pedig a civakodást (*rixa*) idézi fel. Ahogy Celtis mondja: „az emlékezésen sokat javít, ha ismerjük a világ dolgait”, és Valentin ennek megfelelően járt el, amikor a képek jelentéseit saját asszociációi szerint módosította.

A kézirat több más okból is különösen érdekes: egyrészt, mert az említett rövid értekezésen kívül tartalmazza a spanyol Jacobus Publicius terjedelmes *ars memoriae*ját, másrészt, mert több színes, illusztrált memóriakártya is található

³⁹ Ez utóbbi értekezésről l. HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 28–34. Heimann-Seelbach szerint létezik egy rövidebb, átdolgozott változata is ennek a bevezetőnek, ehhez azonban nem jutottam hozzá. A Seelbach által említettekén túl a mű egyik olomouci kézírata (SVK., M. I. 271, 2v–15r) is a Pack által közreadott hosszabb verzióval azonos.

⁴⁰ Innen következik Celtis szövege. Wrocław, Ossolineum, Ms. 734/I, 168r.

⁴¹ PACK, *An Ars...*, 229. Heimann-Seelbach szerint a 'Memoria fecunda' nyomán ezt a bevezetőt hagyományozza az 'Attendentes nonnulli philosophie professores' incipitű ars is. (HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 40.)

benne. A 205v–206r oldalpáron a főnévragozás hat esetének képét találjuk (6. ábra).⁴² Ezt követően két kép pedig az igeragozást összegzi. Az első képen (206v: „Item verba illius vel alterius modi temporis et persone verbi activi. Modi tempora et persone notantur in hac ymagine viri subnotata”, 7. ábra), amely az aktív igeragozás ragjait csatolja egy meztelen, karddal átszúrt lábú férfi végtagjaihoz („Ymago verbi activi temporum omnium”), jól megfigyelhető a meglepetés igényének mechanizálódása: számos memóriaképen tűnik fel a korban a lábát karddal átvágó ember, mint meglepő, csodálatos, könnyen megjegyezhető elem – itt azonban értelmi funkciója egyáltalán nincs. Arra gondolhatnánk esetleg, hogy a passzív igét jelöli, azonban épp ellenkezőleg, az aktív igeragozás képében szerepel. Megtaláljuk ugyanezt a motívumot az ismeretlen szerzőtől származó, képekben rövidített Evangéliumban (1470 körül, *Figurae Evangeliorum*), pl. Márk evangéliumának második képében (8. ábra)⁴³ vagy Thomas Murner logikai szabályokat ábrázoló képgyűjteményében (9. ábra).⁴⁴ A *Figurae Evangeliorum* képén az oroszlán (=Márk) bal lábán átdöfött hatalmas tű Márk 10. fejezetére, a gazdag ifjú példázatára, a teve és a tű hasonlatára utal, így tehát ez a félelmet-megdöbbenést keltő elem, az átszúrás nem kapcsolódik közvetlenül a megjegyzendő anyaghoz, csak az emlékezést segíti. Thomas Murner képe a minőség fogalmának definícióját tartalmazza, és ennek négy modusa, meghatározó jegye közül a harmadik az elszenvedhető minőség (*passibilis qualitas*), másnéven szenvedély (*passio*). Murner képében logikus asszociáció a lábon átszúrt kard, az elszenvedett szúrás kapcsolata a szenvedéllyel, a passzív minőséggel („*transfixo gladio passionem vel passibilem qualitatem* [intelligas]”), ezzel szemben Valentin von Grünberg ragozási táblájában inkább esetlegesnek tűnik ez az elem. A karddal átszúrt láb itt már jellegzetes, konvencionálissá vált nem-konvencionális eleme a késő középkori ars memoriae-nak, amelynek eredeti funkciója, a meglepetés, a sokszori felhasználással elveszhetett. Nem kizárt, hogy Valentin találkozhatott krakkói tanulmányai során a szintén Krakóban tanuló és tanító Murnerral, akinek az egyetem, és azon belül Ioannes de Glogovia (Glogaui János), a híres professzor, 24 magyar arannyal jutalmazott módszerének

⁴² „De casibus. Sex in singulari numero, et sex in plurali numero. Ymago nominativi singularis crato modo se habet. Ymago genitivi singularis inclinat genua et superiusque habeat puerum in ante. Ymago dativi portavit et exponat pecuniam et det. Ymago activi singularis quiescat in pectore et habeat aucam. Ymago vocativi amuet et digitis ad se vocet. Ablativus quiescit in dorso et affert ras.. In plurali in nominativo et obliquis ymagines cum istis gestibus duces fiunt ut numerus pluralis habet duas ymagines crato modo stantes genitivos duas inflexas ad genua etc.”

⁴³ *Figurae Evangeliarum*, Pforzheim, Thomas Anshelm, 1502. (OSZK Ant. 2903.) Modern kiadása: *The medieval craft of memory, An anthology of texts and pictures*, ed. Mary CARRUTHERS, Jan M. ZIOLKOWSKI, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2000, 277.

⁴⁴ Thomas MURNER, *Logica memorativa. Chartiludium logice*, Strassburg, Schürer, 1509, sig. f2v–f3v. (BEK Ant. 0378) Már egy korai, Lübeckben névtelenül kiadott *Artis memorandi precepta* (Lukas Brandis, c. 1478) is azt tanácsolja, hogy a passzívum megjegyzésére gyötrelmes dolgokat asszociáljunk („delectabile et mirabile activum, flebile passivum”, f. 3r).

kifejlesztéséért és oktatásáért.⁴⁵ A második képen (207r: „Modi tempora et persone notantur in hac ymagine mulieris”, 10. ábra) pedig egy meztelen felsőtestű nőt látunk, akin a passzív ragozás alakjai szerepelnek („Ymago verbo passivi”). Itt talán az nyújthatott segítséget a memorizációhoz, hogy a hölgy meztelen volt. Érdekes módon mindkét képen csak az egyes számú alakokat tüntette fel Valentinus.

A kézirat másik fontos része Jacobus Publicius spanyol származású vándorhumanista műve, aki 1482-ben megjelent retorikájához illesztette viszonylag terjedelmes ars memoriaeját. Az értekezést 1460 körül írhatta, és egész Európában terjesztette, legalább nyolc európai egyetemen tanított, így 1468-ban Bécsben, 1469-ben pedig Krakkóban.⁴⁶ Nagyrészt ő is a herenniusi szabályokat és a szótagolós memorizálást ajánlja, de ami újdonság, az a nagyszámú metszet és illusztráció a kiadásokban. Nála jelennek meg először a betűket jelképező szerszámok képei (ez az, amit Celtis – mint láttuk – ostobaságnak minősít tíz év múlva), és ő is számos kész, rögzített képrészletet ajánl: tehát a császár mindig legyen országalma, a király korona, Herkules bunkója a bátorság, az asztrolábium az asztrológiát jelenti. Ugyanezek a képek későbbi értekezésekben is feltűnnek, mint majd látni fogjuk.

Celtis memóriatana Valentinus de Montevidi-t követően is eleven hatással volt a közép-európai régió kultúrájára: erről tanúskodik Johannes Cusanus (Johann Enclen de Cusa) 1514-ben, Bécsben, Singreniusnál és Vietornál megjelent *Tractatulus artificiose memorieje*.⁴⁷ A szerzőről nem sokat tudunk: egyike volt azoknak a vándorhumanistáknak, akik Európa több egyetemi városában próbáltak szerencsét tanaik terjesztésével (ahogy ezt láttuk pl. Jacobus Publicius esetében is). Cusanus felbukkant a koppenhágai egyetem tanáraként, ahol mnemotechnikát oktatott,⁴⁸ majd 1529-ben a krakkói egyetemen volt „lector artificiose memorie”.⁴⁹

⁴⁵ Glogaui János igazolását erről l. MURNER, *i.m.*, sig. N5r. Glogaui Jánosról l. Mieczysław MARKOWSKI, *Filozofia przyrody na Uniwersytecie Krakowskim w drugiej połowie XV wieku*, Varsó, PAN, 1983; és uő., *Astronomica et astrologica Cracoviensia ante annum 1550*, Firenze, Olschki, 1990.

⁴⁶ Agostino SOTTILI, *Note biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza e sull'umanista valenziano Giovanni Serra = Petrarca 1304–1374. Beiträge zu Werk und Wirkung*, kiad. Fritz SCHALK, Frankfurt am Main, Klostermann, 1975, 270–286, itt 270–273. Sottili monográfiáját (*Giacomo Publicio*, Barcelona, 1985) nem láttam.

⁴⁷ A szerzőt és a rendkívül ritka nyomtatványt Seelbach-Heimann egyáltalán nem említi, és szerzője nem szerepel a *Verfasserlexikon*ban sem, életrajza még feltárandó. A szöveg példánya: OSZK Ant. 10008. Cusanusnak 1514. márc. 22-én jelent meg ez a műve Bécsben, majd július 11-én *Algorismus linearis proiectilium* című rövid matematikai összefoglalója, szintén Hermann Buschius ajánlásával. Tisztázandó még a szöveg viszonya egy másik humanista, Georgius Sibus *Ars memorativájával* (Lübeck, 1497). Az 1497-től Greifswaldban tanító híres jogász, Petrus Ravennas (aki a 'de Memoria' melléknevet kapta, mivel memorizálta a teljes *Decretalét* összes glosszájával) *Phoenixével* (1491) a szöveg csak néhány ponton mutat hasonlóságot.

⁴⁸ Henning MATZEN, *Kjøbenhavn's universitets retshistorie, 1479–1879*, Koppenhága, J. H. Schultz, 1879, 1. k., 192.

A mű, amely a neves münsteri humanista, Hermann Buschius (von dem Busche), Hermann Trebelius és Cusanus egyik tanítványa, Eberhard Verberius Dantiscus (Eberhard Ferber) ajánló verseivel jelent meg, minden bizonnyal Bécsben adott emlékezéstechnikai órájára jelent meg tankönyvként: erről tanúskodnak a budapesti példány margójának a szöveget végigkísérő jegyzetei.⁵⁰ A művet nemcsak azért érdemes röviden ismertetni, mert elképzelhető, hogy a bécsi egyetemen hallgatói között magyarok is voltak, hanem mert rendszere különlegesen ötvözte a helyeken és képeken alapuló felfogást Celtis alfabetikus rendszerével. A matematikát is tanító Cusanus absztraktabb házakat képzelt el, mint kortársai, és ezzel megelőlegezte azokat a későbbi, geometrikus szerkesztésű memóriatáblákat, amilyent például Bem tábornok is használt. Cusanusnál nagyobb, közepes és kisebb helyek tartalmazzák a képeket.⁵¹ Tanácsa szerint a nagyobb házakban öt közepes ház lehet, ezekben pedig öt kisebb, és ezekben pedig egyenként öt kép; a négszögletes szobában minden sarokban egy, és egy közepén, ahogy azt már Henrik mester értekezésében is láttuk (11. ábra). Ha nem négszögletes, hanem háromszögű szobákat teremtünk képzeletünkben, akkor ennek megfelelően négy kép lehet egy helyen, de nem utasítja el azt sem, hogy hétágúan szétágazó fákat és ágakat képzeljünk el, vagy hogy állatokat vizionáljunk ötös csoportokban. Celtis, ahogy említettem, elutasította a lokális felfogást, és helyette egy asszociatív ábécé képekké rendezését tanácsolta – ez azonban nem akadályozta meg Cusanust abban, hogy átvegye Celtis ábécébeli szavainak nagy részét. Celtis öt magánhangzója (Cusanusnál: *abbas, eques, illuminator, organista, usurarius*) itt nem asszociál semmire, csak egy előre elkészített szellemi könyv (*liber mentalis*) váza. Az öt elemet a Celtisnél is látott betűkombinációkkal (*b-arbitonsor, b-e-gitta, b-i-bulus* stb.) lehet sokasítani, és ennek az öt nagyobb helynek alárendelt elemekkel benépesíteni, ezek a képek azonban nem asszociatívak.

Valentinus de Monteviridi az egyetlen nevesíthető használója az *ars memoriae*nek a középkori Magyarországon. Egy kitérő erejéig azonban érdemes megemlékezni egy másik rokon technikáról is, amely a középkor végén éledt fel, és az *ars memoriae*hez hasonlóan arra törekedett, hogy egy elvont gondolatot valós, fizikai jelenség révén idézzen fel mentálisan. Ez a technika a számok

⁴⁹ WÓJCIK, *i.m.*, 80. A krakkói egyetem oktatóinak névsora szerint „Johannes Kusanus Petri Henklen de Kusan d. Triverensis, magister Coloniensis” 1529-re már hét ország tizenkilenc egyetemén tanított, és huszonnégy éven keresztül vándorolt Európa országaiban.

⁵⁰ A helyzetet tovább bonyolítja egy wolfenbütteli kézirat (Wolfenbüttel, Ms. 125.2. quod 2f.) névtelen *ars memorandi*-értekezése, amely szintén Hermann Buschius epigrammájával kezdődik, és valójában nem más, mint Cusanus 1514-ben megjelent értekezésének vázlata. Azonban az első lapon olvasható bejegyzés („Memorandi tractatus per venerabilem virum Magistrum Michaellem de arce draconis traditus incipit”) az amúgy teljesen ismeretlen Michael de arce draconis nevezi meg szerzőként, a szövegvégi kolofón szerint pedig 1505-ben, az erfurti egyetemen másolták a szöveget (6r: „finis huius artis in Erfordiensis studio Anno dm mdquinto”). Cusanus korábbi életpályája nem ismert kellő mértékben ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, vajon az ő tanítása jutott-e el Michaelhez, vagy fordítva.

⁵¹ A háromféle nagyságú helyek (*loci maximi, maiores, minores*) megkülönböztetése már korábbi, névtelen értekezésekben is felbukkan (vö. HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 125.)

kézjelekkel való mutatása, a Beda-féle kézjegyek voltak, amelyek nyomán a XII. században Guido d'Arezzo megalkotta a Guido-féle zenei kézjegyeket. Augustinus Moravustól, II. Ulászló sokáig Budán tartózkodó humanistájától fennmaradt egy levél, amelyet még 1493-ban, padovai tanulmányai idején, hazatérte előtt intézett a királyhoz.⁵² Az episztola első felében a király humanista érdeklődését magasztalja, Nagy Sándor, Scipio Africanus, Caesar és Augustus tudományos és költői hajlamait említve párhuzamként, majd Mátyás király példáját idézi, akinek még a harcok közepette is jutott ideje mecénatúrára és könyvek vásárlására. Ezt követően idézi az antik számjelekre vonatkozó forrásokat (id. Plinius, Apuleius, Hieronymus), majd szó szerint Bedát idézve ismerteti azok leírását is (12. ábra). Augustinus állítása szerint a jeleket nagy lelkesedéssel ismerte meg Paolo Barrocci padovai püspök, ezért remélte, hogy majd Ulászló király is örömmel fogadja őket ráérő óráiban (*otii tuis litterariis*). Hogy Ulászló valóban elsajátította-e Beda computust segítő kézjelrendszerét, nem tudjuk, de cseh–magyar humanista körökben viszonylagos ismertségre tett szert Augustinus levele. Joannes Dubravius, a cseh humanista, Augustinus pártfogoltja, 1516-ban megjelent Martianus Capella-kommentárjában közli a levél kivonatát és a kezek rajzát is.⁵³ Augustinus levelének dátuma (1493) és helye (Padova) azonban azt valószínűsíti, hogy nem saját maga rekonstruálta a Beda leírása alapján nehezen elképzelhető kéz- és ujjtartást, ugyanis a levélben található és Dubravius által is közölt ábra hasonló formában megtalálható Luca Pacioli 1494-ben, Velencében kiadott híres művében, a *Summa de arithmetica*-ban.⁵⁴

Kérdés, hogy miért lehettek ennyire népszerűek a memóriatanok a 15. század végi egyetemeken. Mint ahogy arra már korábban utaltam, az értekezésszövegek példái közt találunk jogi szakkönyveket, logikai kézikönyveket és legendákat, prédikációkat.⁵⁵ Számos példa utal arra, hogy igen gyakran egyházi

⁵² A levél az erdélyi Georg Reicherstorffernek, Ferdinánd király titkárának 1530-ból származó másolatában maradt fenn a müncheni Staatsbibliothekban (cod. lat. 24106.) A szöveget kiadta: Karl WOTKE, *Augustinus Olomucensis (Augustinus Käsenbrot von Wssehrd)*, Zeitschrift des Vereins für die Geschichte des Mährens und Schlesiens, 2(1898), 66-71. Reicherstorfferről: Bernhard CAPESIUS, *Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde 10(1967), 35–62.

⁵³ Martianus Foelix CAPELLA, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, cum adnotationibus Ioannis Dubravii, Bécs, Hier. Viator, 1516, L5v (OSZK App. H. 112/1): „Augustinus Morauus, uir profecto in omni genere studiorum clarissimus, nec nostri tantum quantum omnium litteras sectantium amatissimus, non indignam putauit, de qua scriberet, ad Principem nostrum Wladislaum Boemiae Regem semper Augustum proposita etiam simili quadam tabella.”

⁵⁴ Luca PACIOLI, *Summa de arithmetica geometria proportioni proportionalita*, Velence, P. de Paganinis, 1494, 36v. (distinctio 2., tractatus 4.)

⁵⁵ A spanyol Juan Alfonso de Benavente 1453-ban írt *Ars et doctrina studendi et docendijében* azt mondja, hogy az artificialis memoria elsődlegesen törvények és beszédek bekezdéseinek, fejezeteinek megjegyzésére hasznos, példaként pedig a *Decretales* fejezeteinek memorizálását mutatja be. L. Georg EICKHOFF, *Die universitäre Praxis der Gedächtniskunst bei Juan Alfonso de Benavente = Ars memorativa...*, 121–122. Georg Sibus 1500 körül megjelent *Ars memorativája* (Lübeck, id. Georg Richolff, 1500?) pedig

beszéddek memorizálására használták ezeket a módszereket. A következőkben erről a területről fogok beszélni, és ennek lehetséges nyomairól Temesvári Pelbárt prédikációiban. Előtte azonban hadd idézzek egy anekdotát, amelyet Kazinczy Ferenc testvére jegyzett fel közös gyűjteményükbe valamikor 1781 és 1795 között. „Meghal valaki Patakon, s Babarékot és Csizit actornak kérik a felek. A temetés előtt való nap Babarék bóján Patakra, s megszáll Csizinél. Isznak. Babarék észbe veszi, hogy a Csizi prédikációja az asztalon hever. Azalatt míg az ital közben Csizi kiment egynehányszor, Babarék hirtelen általolvassa a prédikációt, megjegyzi a textust, exordiumot, partitiot, etc. etc. Másnap elkezdődik a temetés. Babarék volt az első actor. Elmondja az imádságát. Elolvassa a textust, Csizi megjed. Vádolja magát, hogy meg nem kérdezte, miről fog papolni, s már parallelus locust keres. Azonban Babarék az exordiumot is úgy csinálta, mint ő, a partitiot is, mint ő, az applicatiot is, mint ő, – mert elolvasta a munkát. Csizi elijedve extemporisált, s csakugyan mondott olyat, mint egyébkor.”⁵⁶ Kazinczy anekdotájában nem is az ügyesen rögtönző Csizire érdemes figyelni, hanem a tolvaj Babarékra. Néhány pillanat alatt sikerült megjegyeznie kollégája halotti beszédének bibliai témáját, kezdetét és felosztását – ahogy azt valószínűleg más alkalmakkor is meg kellett tennie, ha beszédre készült. Nem tudjuk, hogy mi volt erre Babarék módszere, azonban három évszázaddal korábban számos segédtechnika szolgált a prédikátor segítségére, és születtek olyan memóriatraktátusok, amelyek kifejezetten a divíziókkal és distinkciókkal dolgozó prédikatori közönséget célozták meg.

Bartolomeo da San Concordio (kb. 1262–1347), a domonkos prédikátor már a 14. század elején *Documenta antiquorum* (1302–1308) című példázatgyűjteményében összegyűjtötte a klasszikus *ars memoriae*nek azokat az elemeit, amelyeket fel lehet használni a prédikatori gyakorlat során, és ezeket műve toszkán változatában, az *Ammaestramenti degli Antichi*ben is felsorolta. Bartolomeo azonban elsősorban még befogadói oldalról vizsgálta az emlékezet kérdését, és arra gyűjtött szabályokat, hogy miképpen lehet a hallgatóság figyelmét megragadni, és arra rávenni, hogy jegyezze meg a hallottakat – pl. exemplumok, képek, analógiák idézésével.⁵⁷ (Az ilyen szabálygyűjtemények hagyományosan az *ars praedicandik* részét képezték.) Kevésbé részletesen tárgyalta ugyan a prédikátor előadói emlékezetét, és erre vonatkozóan csak a hagyományos lokális memóriatan alapjait mondta el, de ebből arra következtethetünk, hogy már ekkoriban is megpróbálták használni a klasszikus technikát a hétköznapi gyakorlatban.

Ismeretes, hogy a 13. századtól kezdve distinkciók segítségével készültek a prédikációk: először a szentírási témát vették sorra szavanként vagy értelmi egységeként (*divisiones*), majd pedig az egyes divíziókat osztották további,

címében utal rá, hogy elsősorban jogászoknak és prédikátoroknak ajánlja művét: *Ars memorativa concionatoribus et iurisperitis multum utilis et fructifer*.

⁵⁶ SZENTIMREY-VÉN Dénes, *Kazinczy Ferenc: Anekdotonok*, Széphalom Évkönyv 10 (1999), 237.

⁵⁷ Cesare VASOLI, *Arte della memoria e predicazione*, Medioevo e rinascimento 3 (1989), 301–322.

gyakran számozva felsorolt részekre (*distinctiones*).⁵⁸ Ez a felosztás, illetve az egyes distinkciókhoz a megfelelő, odaillő egyházatyai, kánonjogi, teológiai vagy filozófiai idézet megtalálása volt a beszédírás legnagyobb munkát igénylő része. A felosztás maga viszonylag könnyen, mechanikusan történhetett, és divízió során gyakran használatos, témát sokasító és részletező töltelék- és segédzavakat is felsorolta egy 14. századi memóriavers:

Ad, quare, per, propter, notat, in, similit, que gerundi

Ad quos ne de quot locus impedit atque processus

Accidit adverbium circumstat que relative

Participans variis ablatiue genitiui

Ostendit, mouet, ut, hystori, cum quia contra

Pertinet, effectus, conclusio, questio, statque

Comparat, adveniunt, argucio, littera, signa

Interpres, causa, postillat, atque lucratur

Acquirat causa postil diffinit et inter.⁵⁹

A distinkciókat fa (*arbor*) formájában is el lehetett készíteni, és ezek felvázolására népszerű segédkönyvek is tanácsot adtak (pl. Henricus de Hassia *Modus formandi arborem*).⁶⁰ Az így létrejött beszédvázlat szolgált az élőszóban előadandó népnyelvű vagy latin beszéd mintájául, ezt kellett elsősorban a prédikátornak megjegyeznie – és ez, mint láttuk, a 18. századig sem sokat változott, és nem meglepő, hogy gyakran a mnemotechnikák is az elágazó faágak formájában történő memorizálást ajánlják (pl. Johannes Cusanus).

Van olyan *ars memoriae*, amely szerzetes-teológus tollából származik (így pl. az isztriai származású ferences Lodovico da Pirano *Regulae memoriae artificialisa* a 15. század elejéről).⁶¹ A 15. század elejétől azonban felbukkannak olyan memóriáértekezések, amelyek kifejezetten a prédikatori célközönség számára készültek, és példáik is e réteg feladatainak ellátásához próbálnak

⁵⁸ MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen, 2002, 129-130.; BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandí*, Stud Litt 32, 1994, 99–116.

⁵⁹ Iacobus FUSIGNA, *Libellus artis praedicationis* compositus a fratre Iacobo Fusingam ord. frat. praed., f. 3r. (OSZK Inc. 510.) „In praedictis versibus continentur dictiones per quas potest fieri divisio a themate in materiam sermonis ac etiam per easdem dictiones potest praedicator multiplicare materiam et eandem dilatare in quolibet principali in quacunque parte sermonis quamvis quodcumque thema non faciliter poterit diuidi per quamlibet dictionem tamen raro assignatur thema quando illud posset diuidi per multas vias in predictis contentas si intellectus predicantis ab altissimo magistro qui est spiritus veritatis illustretur et doctus efficiatur.”

⁶⁰ *Tractatus solennis de arte et vero modo predicandi* ex diuersis sacrorum doctorum scripturis et principaliter sacratissimi christiane ecclesie doctoris Thome de Aquino ex paruo suo quodam tractatulo recollectus ... Una cum tractatulo eximii doctoris Heinrici de Hassia de arte predicandi sequitur ut infra. (BEK Inc. 848.) B5r–B6r. A *sermót* a gyökértől a törzsig, majd az ágakig kell leképezni, a gyökér a *thema*, a törzs a *prothema/praelocutio*, a főbb ágak (rami principales) a *thema* felosztása (diuisio thematis), majd ezt követik a további felosztások (secundariae diuisiones/subdiuisiones/subdistinctiones). Leginkább a hármas számon alapuló divíziót javasolja (*Thema in tres partes, quelibet partium in tria membra*, etc.)

⁶¹ Frances A. YATES, *Lodovico da Pirano...*, 112–113.

segítséget nyújtani. A „Memoria fecunda” kezdetű, 1425-ből, Bolognából származó ars bevezetőjében a névtelen szerző elmondja, hogy az intellektuális élet szinte minden területén nagyon hasznos lehet ez a technika (mint láttuk, ezt kivonatolta Valentinus de Monteviridi), majd megvizsgálva azt a kérdést, hogy ez az *ars* csak jóra vagy rosszra is használható, arra a megállapításra jut, hogy emlékezőképességünk fitogtatása bűnös dolog ugyan, de a módszer alkalmas a prédikációk, evangéliumok, zsoltárok memorizálására is, így alapvetően erényes.⁶² Ezt több példán is bemutatja az értekezés a szabályok ismertetése után. Először Szent Marina életének megjegyzését mutatja be (*de hystoriis locandis*): a szent életét tizenkét részre kell osztani, és mindegyik szakaszhoz egy összegző (*summaria*) mondatot rendelni (1. Marina apjával belép a kolostorba, 2. haldokló apja megtiltja neki, hogy felfedje másoknak, hogy valójában nő, 3. ökrös szekérrel gyakran vitt fát a kolostorba, 4. egy fiatal lány bevádolja, hogy megerőszkolta, 5. magára vállalja a bűnt, 6. a kolostorból kivette három évig a klostrom kapujánál tengődik stb., egészen 12-ig) Így a szent teljes legendája helyett már csak ezt a tizenkét momentumot kell elhelyeznünk úgy, hogy a szent nevéhez (Marina) egy általunk ismert szüzleány képét társítjuk, és őt képzeljük el a megfelelő helyzetekben. Jacques Berlioz szellemes megjegyzése szerint valójában egy késő középkori tartalomtömörítő eljárást látunk itt: utánaszámolva az eredeti szöveg terjedelmének 34 %-ára rövidíti a legendát az ismeretlen szerző.⁶³ Ezt követően Krisztus életének 48 eseményére közöl egy tizenkét soros memóriaverset, majd majd tanácsokat ad a szentbeszéd memorizálására:

„A beszédet, akár szó szerinti, akár népnyelvi,⁶⁴ hasonlóképpen kulcsmondatonként, ill. részenként helyezzük el, több, rövidebb vagy hosszabb részre tagolva, és tetszés szerint több vagy kevesebb helyre szétosztva. De jól jegyezd meg, hogy a beszéd általános felosztását egyetlen egy helyre kell tenni, bár meg lehet sokszorozni, pl. egy felfelé futó lépcsősor egyik lépcsőjére, ahogy azt a nagyobb vagy kisebb felosztás (*divisio maior vel minor*) több vagy kevesebb eleme megkívánja; vagy asztalrendben, vagy ahogy neked tetszik. A kilencedik elemhez azonban megkülönböztető jelnek helyezz el egy padot.⁶⁵ Hasonlóképpen egy tekintélyidézetet egyetlen helyen kell elraktározni, akár rövid, akár hosszú. És ha egy szerző nevét többször idézed, tégy úgy, ahogy fentebb említettem a többször megnevezett dolgokkal kapcsolatban: a földről induló sorrendben,⁶⁶ a

⁶² Roger A. PACK, *i.m.*, 221–281.

⁶³ Jacques BERLIOZ, *La mémoire du prédicateur. Recherches sur la mémorisation des récits exemplaires (XIIIe-XVe siècles)* = *Temps, mémoire, tradition au Moyen Âge, Actes du XIIIe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Aix-en-Provence, Université de Provence, 1983, 157–183, itt 170–177; ill. PACK, *i.m.*, 255–256.

⁶⁴ „sive litteralis, sive vulgaris”: talán arról van szó, hogy latinul vagy népnyelven akarják előadni a beszédet.

⁶⁵ Az értekezés korábban ismertette a padok, ill. asztalok körül ülő emberek segítségével történő memorizálást: egy pad három embert tartalmazhat, az asztal két padból áll, a kilenc elem pedig a három többszöröse.

⁶⁶ „per ordinem terre”: a földre, majd egymás tetejére pakolunk tárgyakat (képeket), és ezeket a földtől kiindulva, az ég felé haladva idézzük fel.

szerző fejére legyen írva a könyv- és fejezetszám, a keze pedig legyen szabadon: ez jelzi, hogy a tekintélyt nem lehet akadályozni a hatása kifejtésében. Így pl. ha Szt. Ágoston Szentháromságról szóló művének 13. könyvéből a 7. fejezetet idézed, képzeld el egy Ágoston nevű ismerősöd három lábbal a jobb vállán, papírral a fején, edénnyel a bal vállán vagy oldalán.⁶⁷ Jegyezd meg azt is, hogy a prédikáció minden egyes részéről részletezve kell beszélned, ahogy azt a téma igényli, vagy a hallgatóság bűneit ostromozva, vagy az erényeket ajánlva figyelmükbe, vagy a Pokol büntetésével fenyegetve, vagy a Paradicsom dicsőségével csábítva, és más hasonló módszerekkel adva elő a témát.”

Az ismeretlen szerző ezután egy rövid, 27 részből álló, 27 locusban megjegyezhető sermo memorizálását mutatja be. A sermo alapelemei az értekező Thomas Waleystől (*De modo componendi sermones*) eredeztethető felfogása szerint a tekintélyidézet (*autoritas*), az érvelés (*ratio*), ill. a példázat (*exemplum*), és mind a 27 elem e kategóriák egyikébe tartozik.⁶⁸ A memorizálás tehát elsősorban a szentírási szöveghelyekre, az autoritásokra, a példázatokra, ill. ezek sorrendjére irányult. Sajnos itt nem mondja el szerzőnk, hogy az egyes idézeteket milyen módszerrel kell megjegyezni, később azonban hoz példákat az *autoritast* felidéző képekre: a Példabeszédek egy helyéhez (Fiam, [Fili,] Isten szolgálatára járulva maradj félelemben és készítsd fel lelked a kísértésre, *Péld. 2, 1*) egy nőt kell társítanunk, aki ezt az idézetet mondja, fejről fonal (*filum*) lógjon, és nyulak (félelem) között állva egy a mellén mászó skorpióval (kísértés) küzdjön. Egy másik autoritást, a ‘háromszoros kötelet nehéz eltépni’ (*Funiculus triplex difficile rumpitur*) közmondást egy olyan ember képe idézheti fel, aki a nyakába akasztott kötelet igyekszik letépni.

A „*Memoria fecunda*” értekezés nem maradt hatástalan a 16. század elején sem: Johannes Cusanus említett 1514-es, bécsi *Tractatulusa* szó szerint átveszi belőle azt a részt, ahol Szent Marina legendájának tizenkét részre tagolását mutatja be, és némileg rövidítve-átalakítva közli a prédikációk memorizálásának módszerét: „Ha sermót akar valaki készíteni, először a thema szavait helyezze el egy ötös csoport kezdőpontjára. Utána ennek a levezetését vagy magyarázatát, és a hozzá kapcsolódó állításokat helyezze az ötös csoport helyeire; ezt követően pedig ossza fel, amit mondani akar, és a felosztás minden egyes tagját helyezze el egy újabb ötös csoport élére a maga rendjében. Így már lesz elegendő hely az autoritások elhelyezésére, és hogy mindegyik tagot még tovább ossza fel.”⁶⁹ Cusanus tehát szintén hierarchikus, piramisszerűen építkező divíziókat memorizál, de szemben a „*Memoria fecunda*” szerzőjével nem a hármas, hanem az ötös felosztásokat részesíti előnyben.

⁶⁷ A „tripede” (tripusz?, három láb?) a *trinitas*ra utal, a papír (*carte*) és az edény (*bacile*, Du Cange: medence; vagy talán *barile*, hordó?) jelentése pedig egy az értekezésben korábban ismertetett számrendszer szerint 13 és 7.

⁶⁸ PACK, *i.m.*, 257–259.

⁶⁹ „Uolens facere sermonem, locet primo verba thematis ad principium quinarum. Deductionem vero siue declarationem eiusdem et allegationes ad loca eiusdem quinarum: quo facto diuidat intentionem suam et quodlibet membrum diuisionis istius locet ad principium vnus quinarum secundum ordinem et sic patebunt loca pro autoritatibus adducendis: et pro quolibet membro subdiuidendo.” CUSANUS, *i.m.*, B1v–B2r.

Egy karthauzi testvér Velencében foglalta össze patrónusai számára az *ars memoriae* általa használt rendszerét, 1478 után, s értekezésének szintén tárgya a prédikációk memorizálása: ő azt javasolja, hogy a beszéd tárgyául szolgáló thema szavait nagy betűkkel kiírva helyezzük el képzeletünkben egy-egy szoba ajtajára, az egyes képeket pedig a szobán belül a több értekezésben is ismertetett oltármódszerrel memorizáljuk (az oltár köré tegyük az emlékképeket, majd járjuk körbe az oltárt). Az oltár körbejárásánál figyelniünk kell a képek rendjére, arra, hogy “az ismert és ismeretlen képeket sorban rendezd el, akár ábécésorrendben, akár hasonlóság vagy asszociáció által, amíg tökéletesen fel nem fogod a történet lényegét.”⁷⁰

A lengyel bernardinus – ferences szerzetes Jan Szklarek z Dobczyc 1504-ben jelentette meg *Opusculum de arte memorativáj*át Krakóban.⁷¹ Mint bevezetőjében elmondja, már ifjú korától, huszonnégy év óta használja ezt a technikát a néphez intézett mindennapi prédikációiban, és a rendbe lépése előtt, jogászként 1476-ban is ismerte már.⁷² Ezért egyezett bele rendtársai kérésébe, hogy ossza meg a krakkói bernardinus templomban összegyűlt hallgatósággal, doktorokkal, magiszterekkel és diákokkal tudását. Szklarek alapvetően a lokális memória híve, módszere nagyrészt azonos Jacobus Publicius említett értekezésével, a betűk tárgyként-szerszámként való ábrázolása teljes egészében onnan származik. Az obszerváns ferences szerzetes azonban részletesen beszél saját szakterületéről, amelyről Publicius nem ejt szót: a *sermók* memorizálásáról. Szent Szaniszló mártíromságának történetéről prédikálva javaslata szerint osszuk ötfelé az eseményt (13. ábra): 1. bűnös alany (*subiectum viciosum*, azaz Boleszláv, a király, aki megölette), 2. kegyes tárgy (*obiectum graciosum*, azaz Szt. Szaniszló), 3. bőséges tisztelet (*respectum copiosum*), 4. értékes nyereség (*profectum preciosum*), 5. siralmas veszteség (*defectum lacrimosum*, azaz a királyság és Krakó vesztesége). Az első elemet, a ’bűnös alany’-t, tehát Boleszláv királyt további öt elemre oszthatjuk tulajdonságai alapján: indulatos, harcias, szigorú, örvengő, botránys. A második elemet, Szent Szaniszló jellemzését is öt elemmel gazdagíthatjuk: származási helye, nemessége, erénye, tanultsága, szentsége. Eltekintve most a három további fő elem ötös szubdivíziójának ismertetésétől, csak e fő elemek memorizálását idézem:

⁷⁰ „Cum praeparaveris altare tuum, attente attende ad ea que dixerit predicator et per imagines cognitias vel incognitas ordinate disponas sive per alphabetum sive per similitudinem sive per fantasiam, donec capias totius hystoriae substanciam ad integram satisfactionem.” Roger A. PACK, *Artes memorativae in a Venetian manuscript*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge 50, 1983, 277. Ez az értekezés egyedi abban a tekintetben, hogy a prédikáció megjegyzésére a hallgatóságnak, és nem a prédikátornak ad tanácsokat. Ennek oka az lehet, hogy az értekezést az anonim szerző valószínűleg nem klerikusok, hanem velencei polgárok számára írta.

⁷¹ A szerző azonosításáról l. WÓJCIK, *i.m.*, 97-105. Példánya: *Opusculum de arte Memoratiua longe vtilissimum in quo studiosus lector tam artificialibus preceptis quam naturalibus medicinalibusque documentis memoriam suam adeo fouere discet vt quecunque vel audita vel lecta illi commendauerit tanquam in cella penaria diutissime conseruaturus sit*, Krakó, [Kaspar Hochfeder], 1504. OSZK Ant. 4722.

⁷² WÓJCIK, *i.m.*, 132–134.

„Az első helyre egy pulpitus köré Ádámot teszem, és vele szemben egy kaszát (*sistrum*), amelyet népnyelven *oszamkának* hívunk.⁷³ Ez lesz a *su*, amely az első szava a 'subiectum viciosum' tagnak. Ha ez nem elég ahhoz, hogy megjegyezzük, tegyünk mellé a másik szót, bort (*vinum*) a kezébe, vagy egy szalagot (*vitta*) a fejére. A második tag pedig így legyen: egy keresztelőmedence (*baptisterium*) köré egy világgömböt vagy egy országalmát függesszünk az első számú helyzetben. És így helyezzük el a második szót is, úgy fogva fel, hogy a keresztelőmedence vizében magok (*grana*) vannak, a szókezdet szabályai szerint.⁷⁴ A fő felosztás harmadik elemét, azaz a tiszteletet (*respectus*) azzal képezzük le, hogy egy *Richardus*, vagy *Ribaldus* ül és Krisztusra (*Christus*) néz. A második szót, azaz a bőséget (*copiosum*), pedig úgy, hogy Krisztus oldalát egy *kopja* sebzí fel, amelyet lengyelül 'kopie'-nak mondunk, vagy pedig úgy, hogy oldalából bőséges (*copiosus*) vér folyik. A fő felosztás negyedik tagját, az értékes nyereséget (*profectum preciosum*) teszem a negyedik helyre, ahol legyen egy *Dura* vagy *Dorothea*, és legyen ott sok por, amelyet lengyelül *prochnak*, *fundának*, vagy *proczának* mondunk. Így a szókezdet szabálya szerint megkaptuk a *prot*. Vagy tegyünk a negyedik helyre egy figuratív betűt, egy merőkanalat, ami népnyelven *szipyen*, és *Dorothea* vagy *Dániel* nyújtsa azt egy katedra felé.⁷⁵ A második szót pedig így helyezzük el: a kanalat tartva az arcát törli, mert melege van, amit népnyelven így mondunk: *pre*. Az ötödik elemet, a siralmas veszteséget (*defectus lachrimosus*) pedig úgy helyezzük le, hogy az ötödik helyre egy ásót teszünk a második számú helyzetben, azaz felfelé nézve.⁷⁶ A második szót pedig így: egy ember ájtatosan sír (*lachrimatur*) gyónás közben.”⁷⁷

⁷³ A *sistrum* Szklarek figuratív ábécéjében az S betű képe. A szó latinul csörgőt jelent ugyan, de Szklarek képén kasza látható, és az említett lengyel szó is ezt jelenti. Az 'a se vel contra se', tehát a valamivel szembeni helyzet pedig a latin nyelv ötödik magánhangzóját, az U-t jelöli: ezért SU (*subiectum*). Jacobus Publicius és Szklarek rendszerében az egyes figuratív betűk fejjel lefelé, jobbra és balra elforgatva, ill. valamivel szembeállítva a betűre rákövetkező magán-, illetve mássalhangzót jelölik. (sa, se, si, so, su, illetve ab, ac, ad, ag). (l. 14. és 15. ábra)

⁷⁴ Az országalma (*machina mundi*) és a *spera materialis* a figuratív ábécében az O betű. Az országalma egyes számú helyzetben (talpán állva) OB-t jelent (*obiectum*), a magok (*grana*) pedig a kegyességre (*graciosum*) utalnak.

⁷⁵ A merőkanál (*nimbus*) a figuratív ábécé P betűje. A *nimbus* latinul általában mást jelent, de a képen jól láthatóan kanál van, és a lengyel szó is ezt jelenti.

⁷⁶ Az ásó (*fossorium*) a figuratív ábécében a D betű, az első helyzetben (lefelé) DA, a második helyzetben (felfelé) DE.

⁷⁷ *I.m.*, b6r. „In primo loco circa pulpitem ponatur adam qui habeat sistrum vulgariter oszamkam a se vel contra se et erit su: que est prima sillaba illius membri scilicet subiectum viciosum, finem memoria naturali perficiendo. Si supplere seu recordari non possumus, ponamus aliam dictionem, scilicet vinum in manu vel vittam in capite. Secundum membrum sic: Machina mundi vel spera materialis suspendatur circa baptisterium in primo situ: et sic secundam dictionem reponemus intelligendo grana in illa aqua baptisterii per regulam originis. Terciam dictionem diuisionis principalis: scilicet respectum ponemus Richardum vel Ribaldum sedentem et christum respicientem. Secundam dictionem: scilicet copiosum sic reponemus: quia illud latus christi aperuit hasta: que polonice vocatur Copie: vel quia copiositas sanguinis effluxit de latere. Quartum

Tehát az elemek kezdőszótagjait alliterációval vagy figuratív betűkkel idézhetjük fel, az elemek sorrendjét pedig az *Adam-baptisterium-Christus-Dorothea* sorozat ábécérendje biztosítja. Emellett Szklarek megemlíti azt a lehetőséget is, hogy a beszédet hagyományos térbeli locusok segítségével is memorizálhatjuk, az öt részt a Mindenszentek templomához, annak temetőjéhez, az utcához, a Szent Ferenc-kolostor temetőjéhez, és végül annak kerengőjéhez társítva. Így nem az ábécé segítségével, hanem ezt a krakkói útvonalat végigjárva őrizhetjük meg elménkben a beszéd elemeinek sorrendjét.

Tanulmányom zárórészában azt szeretném felvetni, hogy ez a sermomemorizálási technika nyomokban talán az 1458-ban és 1463-ban Krakkóban tanult, szintén ferences Temesvári Pelbárt beszédeiben is fellelhető. Pelbárt többször alkalmazza beszédeinek divízióinál a hét főbűn szerinti felosztást, amelyet a középkorban a *saligia* (*superbia, avaritia, luxuria, invidia, gula, ira, accidia*) betűszóval illették.⁷⁸ A prédikátornak ebben az esetben a főbűnök jól memorizálható sorrendje megkönnyíthette a dolgát az előadás során, másrészt a hallgatóság is fogódzót kapott az elmondottak megjegyzéséhez egy már korábban rögzített bűn-, és ennek megfelelően az elmében leképezett imagolista révén.⁷⁹ A *saligia* elrendezést a memorizáláshoz, más hasonló betűszavakkal együtt (pl. az öt érzék: *vagot – visus, auditus, gustus, odoratus, tactus*) a lengyel szerzetes is ajánlja, hiszen megkönnyíti beszédünk elemeinek felidézését.⁸⁰ A *saligia* betűszó azonban olyannyira közismert, hogy nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy Pelbárt e sorrend megőrzésével a beszéd előadásához kívánt segítséget nyújtani. Máshol azonban saját maga is alkotott betűszavakat, így például a Vízkereszt utáni első vasárnapra írott harmadik beszédben a tartós házasság (*salubris observatio matrimonii*) tizenegy szabályát is a *MATRIMONIUM* (házasság) összegzi. Ez a

membrum principalis divisionis, scilicet profectum preciosum, in quarto loco, ubi est Dura vel Dorothea, sit ibi multus pulvis, qui Polonico vocatur proch vel funda vel procza. Et sic per regulam originis habebimus pro. Vel ponatur littera realis nimbus, vulgari szipyen in quarto situ et Dorothea vel Daniel porriget illum ad cathedram. Secundam dictionem reponemus sic: ostendens nimbum tergite vultum, quia est sibi calor, vulgariter pre. Quintum membrum ponemus sic, scilicet defunctum lachrimosum, in quinto loco ponamus fossorium in secundo situ, scilicet deorsum. Secundam dictionem sic: lachrimatur persona confitens ex devotione.”

⁷⁸ A *saligiára* vonatkozó terjedelmes irodalomból csak két tanulmányra utalok: Arthur WATSON, *Saligia*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 10, 1947, 148–150; Morton BLOOMFIELD, *The Seven Deadly Sins*, East Lansing, 1952, 86–87.

⁷⁹ Teljes, *saligia* sorrendű főbűnlista a *de sanctis* beszédek nyári részében: 12. sermo (János evangélista érényei a főbűnök ellen), 33., 76., 78. (a főbűnök hét orvossága), 84. (rossz sorrendben), 105. (gula helyett revelator secretorum), 107. (Krisztus sebei egy-egy főbűn ellen intenek). A főbűnöknek csak egy része szerepel a hagyományos vagy más sorrendben: 41. (sal), 43. (sal), 114. (sal), 47. (sali), 53. (sal), 54. (asl), 58 (sali), 60 (sal), 64 (las), 67 (aals), 74 (alg), 76 (sl), 113 (salg). E lista, és a *De sanctis* beszédek pars aestivalisából merítő következők nem készülhettek volna el Bárcki Ildikó Pelbárt-kutatócsoportjának munkája nélkül (<http://sermones.elte.hu>).

⁸⁰ „Primus modus, quando componimus dictionem ex litteris, quarum quelibet significat dictionem, sicut patebit de *saligia, vagot, et cetera.*” WÓJCIK, *i.m.*, 150.

betűszó nemcsak az előadó, hanem a hallgatóság számára is megkönnyíthette az egyes erkölcsi tanácsok memorizálását:

Prima littera est M designans primam regulam que est maritalis consensus et coniunctio. Secunda a designat secundam regulam que est amoris affectio. Tercia t significat terciam que est timoris dei tentio. Quarta r significat quartam que est recti finis intentio. Quinta i significat quintam que est interdicti iuris cautio. Sexta m significat sextam que est mundicie coniugalis zelatio. Septima o significat septimam regulam que est obedientie obtemperatio. Octava n significat octavam que est natorum salubris educatio. Nona i significat nonam que est iuramenti impletio. Decima u significat que est viciosi usus vitatio. Ultima additur finalis littera m et significat ultimam regulam que est mortis solius dissolutio.⁸¹

Ezt követően a beszéd ezt a tizenegy elemet részletezi, így a prédikátor az egyébként három fő részből álló sermo első részének tizenegy tagját könnyedén memorizálhatta. Ennél sokkal érdekesebb mnemotechnikai megoldást használ a pünkösdi utáni kilencedik vasárnapra írt első beszéd.⁸² Itt Pelbárt az emberi arcból olvas ki betűket, ahogy azt Szklarek tette a szerszámokkal, és ezek a betűk emlékeztetnek minket egy-egy szabályra:

Példát nyújt erre maga az emberi test is, amelyre Isten ezt az öt szabályt írta fel, és lelkébe is lenyomatát adta. Először is azt látjuk, hogy az ember arca olyan formájú, hogy az egyenesen lefelé menő orr az arc körvonalával együtt egy H betűt ad ki. Mellette a [két] szem [két] O betű, és a föléjük nyúló szemöldök felirat módjára azt adja ki, hogy HOMO, és ezt úgy, hogyha az arc mindkét oldalát nézzük. A bal fül olyan formájú, mintha D lenne, a jobb pedig mintha E. A vonal az orr alatt szinte egy I, és így jön ki ez a szó: DEI. De mire adatott az embernek a nyelv és a beszéd, ha nem arra, hogy Istent dicsérje? – ahogy Chrysostomus is mondja Isten dicséretéről. Ezért van hát ennek a mondatnak a lenyomata az ember orcáján: Isten embere, dicsért Istent – és a tíz ujj a kezeken meg a lábakon mi másra utalnak, minthogy tartasuk be Isten tízparancsolatát minden tettünk és lépésünk során.⁸³

⁸¹ „Az első betű az M, ami az első szabályt jelzi: ez a házastársi kötődés és megegyezés. A második, az a, a második szabályt jelzi, ami a szeretet affekciója. A harmadik, a t, a harmadik szabály: istenfélelmed tartsd meg. A negyedik, az r, a negyedik szabály: rajta légy a jón. Az ötödik az i: óvakodj az istentelenségtől. A hatodik az m: maradj tiszta a házasságban. A hetedik az o: okosan engedelmessédj. A nyolcadik az n: neveld gyermekeidet. A kilencedik az i: igaz maradj esküdhöz. A tizedik az u: utáld a bűnt. Az utolsó betű pedig az m, és ez az utolsó szabályt jelenti: más nem választ el, csak a halál.” Pelbartus de THEMESWAR, *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Themeswar diui ordinis sancti Francisci de tempore*, Hagenau, Henricus Gran, 1498, c8v. BEK Inc. 757. (Pars hiem., sermo 26. De eadem dominica [=Dominica I. post octa. Epipha./, sermo iii. scilicet de debitis regulis servandis in sacramento matrimonii.)

⁸² Id. kiad., A5v. (Pars aestivalis, sermo 24., Dominica IX. post Penthecosten, sermo I. de fletu Christi et de templi honore applicando de animae hominis divinali inhabitatione.)

⁸³ „Exemplum habemus in ipso corpore humano in quo videtur deus has quinque regulas descripsisse et etiam in anima impressisse. Primo namque videmus quod facies hominis est

Bár a megoldás nem eredeti, Pelbárt minden bizonnyal korábbi ferences prédikátoroktól veszi át, (Dante is utal arra, hogy az emberi arcból ki lehet olvasni az OMO szót),⁸⁴ mégis jól mutatja a teremtett világ olvashatóságát, és ezzel együtt feltételezi a szavak és a dolgok ősi megfelelését. A látás és olvasás egyneműsége, és a világból kiolvasott tanulságok moralizáló felhasználása, emlékezetbe vésése érthetőbbé teszi számunkra azt is, hogy miért nem tűntek az ars memoriae képei és asszociációi a korabeli alkalmazók számára teljesen esetlegesnek. Az olvasható elemek rendezettsége így bizonyíték lehet a világ predestinált moralitására.

Jóval gyakrabban találkozunk Pelbártnál azzal, hogy a divíziókban a felosztás rendezőelve alfabetikus, az egyes elemeket ábécérendben kezdi el kibontani. Erről gyakran megemlékezik a *divisio* kezdetén is (*secundum alphabetum*, vagy egyszerűen csak annyit mondva: *alphabetum* vagy *ABC*). Példaként a *de sanctis* beszédek nyári részét vizsgálva, azt látjuk, hogy a 124 sermóból tizennégyben használ összesen tizenhat alkalommal alfabetikus distinkciókat, úgy hogy arra fel is hívja a figyelmet.⁸⁵ Ezeken kívül azonban számos más esetben figyelhetünk fel arra, hogy Pelbárt ábécés distinkciókat épít, de egyáltalán nem hívja fel rá a figyelmet. Továbbra is a szentekről szóló beszédek nyári részénél maradva, alfabetikus distinkciókat fedezhetünk fel

sic formata quod nasus linealiter descendens cum linea gene orbitante facit literam h. oculus iuxta eam o. et superprotensum supercilium per modum titelli facit 'homo' et hoc quod utramque partem faciei. Auris sinistra formata est quasi D auris autem dextra quasi E. Linea sub naso quasi I et sic resultat hec dictio 'dei'. Sed et lingua et loquela quare data est homini nisi ad laudandum deum, ut dicit Chrys. de laude dei. Et sic potest quod hec oratio est impressa homini, homo dei lauda deum, manus denique decem digitorum similiter et pedes quid aliud indicant nisi observantiam decem praeceptorum dei in omnibus operibus gressibusque.”

⁸⁴ Dante, *Purg.* 23, 31–33. A modern Dante-kommentárok sajnos csak egy 13. századi párhuzamot idéznek a 'Homo Dei' kiolvasására, a ferences Berthold von Regensburg egyik német nyelvű beszédét. A korabeli Dante-kommentárok viszont mind helyesen értelmezik e sorokat, igazolva a példa ismertségét. Apróbb eltérések megfigyelhetők a betűk kiolvasásánál (az itáliai kommentátorok általában H nélkül OMO-t olvasnak csak ki, a névtelen firenzei kommentátor pedig kiolvassa ugyan a H betűt, de másképp. A DEI-t egyedül a *Chiose ambrosiane* említi. A kommentárokat l. <http://dante.dartmouth.edu>). L. még Reinhold KÖHLER, *Homo im Menschenangesicht, eine Parallele*, = *Kleinere Schriften*, 1900, 2. köt., 12.

⁸⁵ *Pomerium de sanctis*, pars aestivalis, 4. sermo: miért kell a kereszténynek dicsérni a Szentháromságot (5 tag), a Szentháromság hat titka (6 tag), 25. sermo: miért szereti Krisztus az emberi tisztaságot? (4 tag), 27. sermo: miért küldte Isten és Krisztus az apostolokat? (6 elem), 37. sermo: miért nem lehetünk biztosak abban, hogy a kegyelmet nem veszíthetjük el? (3 tag); uo. a Paradicsom és Szent Anna közös jellemzői (5 elem); 47. sermo: Szent Lőrinc mártíriumának tíz kínja; 53. sermo: az Istennek tetsző szolgálat jellemzői (6 elem); 61. sermo: a Szentkereszt 12 gyümölcse; 64. sermo: miért fogadta el Jézus Máté bűnbánatát (6 elem); 67. sermo: az angyali védelem gyümölcsei (12 tag); 86. sermo: a gyászszerartás hét haszna; 87. sermo: a gyászszerartás elemei (8 tag), 93. sermo: a szentség kiváltságai (8 tag, a c kétszer), 104. sermo, 109. sermo: az üdvösségre vivő evangéliumi tanítás 10 szabálya. Itt is Bárczi Ildikó kutatócsoportjának digitalizált változatával dolgoztam.

tizenégy alkalommal, tizenegy másik sermóban.⁸⁶ A bármelyik hitvalló szentre alkalmazható első beszéd (*Pomerium de sanctis* 117.) három részből áll, ebből a második fődivízió azt a kérdést taglalja, hogy miből következethetünk arra, hogy Isten számára kedvesebbek az emberi szolgálatok, mint az angyalokéi:

Primum signum administrationis, quia omnes angelos voluit Deus ut essent administratorii nostrorum servitorum ad salutem nostram. [...] Secundum signum beneficae provocationis, quia Deus omnes creaturas mundi nobis subiecit, ut pro tanto beneficio Deo serviremus. [...] Tertium signum carnis nostrae assumptionis [...] Quartum signum debitoriae obligationis, quia Deus ut hominem obligaret debitorie ad sibi serviendum, proprio suo sanguine et morte eum redemit, quod non fecit angelis. [...] Quintum signum excitationis, quia per omnes creaturas voluit nos Deus exemplariter excitare ad serviendum Deo, et etiam angelos in hoc servire voluit, ut nos ad serviendum Deo excitarent [...] Sextum signum felicioris remunerationis. Nam celerius, largius et felicius remunerat homines pro suo servitio ipse Deus, quam remuneraverit angelos, cum enim angeli ab initio mundi usque in finem serviunt Deo, homines vero brevi tempore suae vitae, alii X, alii XL, alii LX annis, et tamen pro hoc brevi servitio ita homines remunerat, sicut angelos.⁸⁷

Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ezek a nyílt és rejtett alfabetikus listák valóban mnemotechnikus célt szolgáltak, de nehéz elképzelni, hogy milyen más célból készülhettek. A divíziók invencióját nem segíthették, hiszen legtöbbször nem a tartalmilag lényeges kulcsszó tartozik az ábécébe,

⁸⁶ Én csak ennyit találtam, de lehetséges, hogy több is rejtőzik, ugyanis a nyomtatványban az alfabetikus kulcsszavak egyáltalán nincsenek kiemelve. A sermók: 103. (8 tag), 111. (4 tag), 112. (4 tag b-től e-ig!), 115. (8 tag), 116. (8 tag), 117. (két lista: 6 ill., 7 tag), 118. (két nyolcágú lista), 119 (két lista: 3, ill. 6 tagú), 120. (3 tag), 121. (7 tag), 122. (5 tag). Néhány további példa taláalomra a *Pomerium de tempore* részéből: *pars hiemalis*, 12. sermo (Advent utáni harmadik vasárnap), id. kiad., c3v-c4r (animosa scrupulorum amotio, benigna praeceptorum declaratio, cordis ad gratiam praeparatio, divinae scripturae indagatio, exorationis deprecatio, fidei adhibitio sapientum, humilis praelatorum oboeditio), 14. sermo (Advent utáni 4. vasárnap), c6v; *pars quadragesimalis*, 7. sermo Húsvét második vasárnapja), m1v, m2v, 11. sermo (Húsvét oktavájának első vasárnapja), m7v-m8r és m8r-m8v; *pars aestivalis*, 68. sermo (Pünkösöd utáni 21. vasárnap, 7 tag), H8v; 69. sermo (Pünkösöd utáni 22. vasárnap, 4 tag), I2r.

⁸⁷ „Az első bizonyíték erre az aktív segítség, mivel Isten azt akarta, hogy az angyalok segítsenek minket szolgálatainkban az üdvösségünkre. A második bizonyíték a boldogságos felszólítás, mivel Isten a világ minden teremtményét alánk vetette, hogy jótéteménye által neki szolgálhassunk. A harmadik bizonyíték az emberi test csodás felvétele. A negyedik jel a dicsőséges kötelezettség, mivel Isten azért váltotta meg vérével és halálával az embert, hogy ezzel neki való szolgálatra kötelezze – amit az angyalokkal nem tett. Az ötödik bizonyíték az emberi buzdítás, mivel Isten az összes teremtmény által arra buzdít minket példa gyanánt, hogy szolgáljunk neki. A hatodik bizonyíték a földöntúli jutalom. Mert hamarabb és gazdagabban jutalmazza meg Isten a szolgálatukért az embereket, mint ahogy az angyalokat: az angyalok ugyanis a világ kezdetétől a végéig szolgálnak, az emberek pedig csak életük rövid ideje alatt, egyesek 10, mások 40, megint mások 60 évig, és ezért a rövid szolgálatért mégis ugyanúgy jutalmazza őket, mint az angyalokat.”

hanem a jelzőik: előbb készülhetett el a divízió felépítése, és utána kereshette hozzá Pelbárt az ábécé megfelelő betűjével kezdődő szót vagy szókapcsolatot. Másrészt kétségtelen, hogy Szklarek ars memoriaejét alkalmazva jelentősen megkönnyítette a dolgát a prédikátornak, ha a divisio egyes elemeit memorizálva (jelen esetben: ad, be-pro, ca-as, de-ob, ex, fe-re) nem kellett a memóriaképekbe saját magunknak betelepíteni az ábécésorrendet (ahogy azt Szklarek tette az Adam-baptisterium-Christus-Dorothea sor képekbe illesztésével), hanem az készen állt már az előadó számára a distinkciók kezdőbetűiben.

A distinkciók alfabetizálása nem újkeletű jelenség. Már a 13. századtól léteztek olyan ábécésorrendű közhelygyűjtemények, amelyek egy-egy témához számos autoritást vagy szentírási locust idéztek, hogy ezek által a prédikátor igénye szerint amplifikálhassa, „szélesíthesse ki” beszédét felosztásokkal. Ezek az alfabetikus distinkciójegyzékek azonban a címszavakon belül nem voltak ábécésítve, így eltérnek Pelbárt felosztásainak jellegétől.⁸⁸ Divízióihoz közelebbi párhuzammal szolgálnak az olyan művek, mint pl. a Jean Gersonnak és Kempis Tamásnak is tulajdonított *Alphabetum divini amoris* című meditációs módszertan. Ebben tizenötféle kontemplációs eljárást különböztet meg a szerző, amelyeket egyházatyáktól és szentektől származtat (Szent Anzelm, Ágoston, Benedek, Bernát, Dénes, Gergely stb.), és az egyes eljárásokon belül ajánl alfabetikus sorrendben meditatív témákat az olvasó számára.⁸⁹ Akárcsak Pelbártnál, itt sem a legfontosabb jelentésű szó kapja a mnemotechnikailag megkülönböztetett szerepet, hanem általában a szókapcsolat legelső szava, amely emiatt itt is nagyon gyakran ismétlődik (pl. az a amicitia/amor, b általában bonus/bene-, a d divinus, a k karitas). Talán még közelebb áll Pelbárt distinkcióihoz az a Kempis Tamásnak tulajdonított *Alphabetum monachi (religiosum)* című művecske, amely az Isten iskolájába járó szerzetes számára sorol fel ábécérendben szabályokat (*Ama nesciri, Benivolus esto, Custodi cor tuum* stb.), és azt ajánlja, hogy „írja szívébe ezeket a betűket, ahogy az élet könyvébe írják, majd minden egyes napon nézz rá

⁸⁸ Ezekről jó jegyzéket ad R. E. KASKE, Arthur GROOS, Michael W. TWOMEY, *Medieval Christian Literary Imagery: A Guide to Interpretation*, Toronto, University of Toronto Press, 1988, 33–38. Az alfabetikus listákról l. még Richard H. ROUSE, Mary A. ROUSE, *Statim invenire: School, Preachers and New Attitudes to the Page, in Renaissance and Renewal in the 12th century*, szerk. Robert L. BENSON, Giles CONSTABLE, Toronto, University of Toronto Press, 1991 (1982), 201–225; Christina von NOLCKEN, *Some alphabetical compendia and how preachers used them*, *Viator* 12, 1981, 271–288 és Marianne G. BRISCOE and Barbara H. JAYE, *Artes praedicandi and Artes orandi*, Turnhout, Brepols, 1992, 18–19.

⁸⁹ *Alphabetum divini amoris de elevatione mentis in deum*, Memmingen, Albertus Kunnen, 1489. (BEK Inc. 348; sok gyakorlati használatra utaló kéziratos bejegyzéssel.) Az első lépés Isten felé az elindulás útja, a *via inchoativa*, ezt Szent Anzelmtől származtatja a szerző. A lényege, hogy a hithez vezető kezdőlépéseket általában a félelem adja, ezért olyan témákat ajánl meditációra, amelyek félelmet ébresztenek, és ezáltal visznek minket a jóra: *alteratio et instabilitas mundi, bellum propriae carnis, cotidiana fragilitas, divina severitas, exitus dubius huius vitae, futurum iudicium* stb. A rendkívül népszerű értekezés szerzője ismeretlen, l. Dennis D. MARTIN, *Fifteenth Century Carthusian Reform: the World of Nicholas Kempf*, Leiden, Brill, 1992, 306–307 (n. 79.). A műre Bárczi Ildikó hívta fel a figyelmem, amit ezúttal is köszönök.

ezekre lapokra, és tanuld meg a jó erkölcsöt.”⁹⁰ Az alfabetikus memorizálás hatékonyságát az erkölcsi tanításban Pelbárt kortársa, Johann Geiler von Kaysersberg, a híres strassburgi prédikátor is kihasználta népnyelvű beszédeiben. A Fa formájára elrendezett ábécé 23 prédikációban, amelyen az örök élethez lehet felmászni című gyűjteménye (Strassburg, 1518) arra szólít fel, hogy legyünk olyanok, mint az evangéliumi Zakeus, aki egy fára mászott fel, hogy láthassa az arra elhaladó Krisztust. Nekünk azonban nem egy valódi fügefát, hanem egy alfabetikus sorrendű, erényekkel teli fát kell megmászunk, és ez visz minket az örök élethez. Bár beszédei német nyelvűek, az egyes beszédekben kifejtett kulcsszavak (attendere, bonum et fidelem eligere virum, componere et ordinare vitam suam stb.) latinul szerepelnek a műben.⁹¹

Találunk olyan esetet is, ahol szinte bizonyos, hogy Pelbárt saját maga készítette el ezeket a gyakran teljesen esetlegesnek tűnő alfabetikus sorokat. A Húsvét második vasárnapjára írt beszédben arra sorol bizonyítékokat Pelbárt, hogy milyen jelek bizonyítják Krisztus feltámadását: „A testi élet első jele az aspirációja vagy a lélegzet akarása”,⁹² majd ezt követi a többi jel (bona oculorum visio, caloris naturalis cooperatio, debita sensuum discretio, vitae coram omnibus exercitatio). Jól látható, hogy Pelbárt itt a betűs szinonimákat keres annak kifejezésére, hogy Krisztus lélegzett, tehát élt, és mindegy, hogy az aspiratio, anhelitus vagy attractio szó szerepel a szövegben. Ugyanerre a következtetésre juthatunk akkor is, ha egy alfabetikus felosztás forrásait próbáljuk meg ellenőrizni. A Pomerium de tempore részéből a Pünkösöd utáni kilencedik vasárnapra írt beszéd arról szól, hogyan kell viselkedniük a keresztényeknek a zsidókkal szemben. Pelbárt felsorolja a kánonjogi doktorok zsidóellenes tilalmait, és ezek ismét csak ábécésorrendben szerepelnek, ebben az esetben is anélkül, hogy Pelbárt utalna rá:

„Pro quo notandum secundum Raymundum aliosque doctos canonistas, plurima sunt ab ecclesia prohibita christianis erga iudeos et econverso. Primum est azima iudeorum comedere. [...] Secundum est balneari in balneis cum eisdem [...]. Tercium est comedere bibere et ad

⁹⁰ Thomas HEMERKEN a KEMPIS, *Opera omnia*, ed. Michael Joseph POHL, Freiburg im Breisgau, Herder, 1904, 3. kötet, 317–322. p. 322: „Scribe novelle monache alphabetum istud in corde tuo quasi in libro vitae, et per singulos dies chartulam tuam inspice, et bonos mores assuesce. Pauca sunt verba, sed magna habent mysteria, et perfectorum opera. Ornant exterius, et quietant interius.”

⁹¹ Johann GEILER von Kaysersberg, *Des hochgelerten doctor Keiserspergs Alphabet in XXIII Predigen so er gethon und die geordnet hat an einem baum. XXIII. est uffzesteigen zu ewigem leben gut gelesen und dauon man wol gebessert mag werden*, Strassburg, Joannes Grieninger, 1518. (OSZK Ant. 548.) Johannes Geiler von Kaisersberg-ről l. *Verfasserlexikon*, 2. köt., 1980, 1141–1152. Geiler más műveiben is számos mnemotechnikai kép használata mutatható ki, amelyek gyakran igen mulatságosak, és ezért lehettek népszerűek. Művei a szépebb német városokban is ismertek voltak (pl. *Sermones* az OSZK Ant. 1427. kötetben a merényi (Wogendrossel) Laurentius Hylbrandié volt. Később a szepesiglói könyvtárban, 1516. Róla l. még Eva SELECKÁ MÁRZA, *A középkori lőcsei könyvtár*, Szeged, 1997, 56.)

⁹² „Primum signum vitae corporalis est aspiratio vel anhelitus attractio.” Id. kiad., m2v. (Pars quadragesimalis, Feria secunda Paschae, sermo VII. de peregrinatione et eius regulis ac de resurrectionis Christi certitudine)

conuiuia sua recipere. [...] Quartum est domo eadem cohabitando deseruire. [...] Quintum est exennia et dona vel munuscula a iudeis data retinere. [...] Sextum est fenera usure adsoluendum iudicare et cogere uel sententiare aut huiusmodi statuta facere. [...] Septimum est gratia medendi iudeos aduocare.”⁹³

Pelbárt két forrásra utal a tilalmak kifejtése közben, Raymundus de Pennafortira és Angelus de Clavasio. Angelus de Clavasio *Summa angelicája* tizenhét tilalmat sorol fel, Pelbárt 2., 3., 4., 6., és 7. tiltása szerepel nála, sorrendjük azonban alapvetően eltér (3., 1., 12., 13., 2.).⁹⁴ Antoninus Florentinus *Summájában* megtaláljuk a hiányzó két tiltást is,⁹⁵ a középlatin *exennia* (ajándék) szó azonban itt sem szerepel az ajándékok tilalmának szinonímájaként. Talán joggal feltételezhetjük, hogy az alfabetizáció kényszere vezette a lista szerkesztőjét a szavak megadásában.

Tanulmányomban két dolgot igyekeztem bizonyítani: egyrészt, hogy a késő középkori Magyarországon sem volt ismeretlen az emlékezés technikájának funkcionális-mechanisztikus elképzelése, az *ars memoriae*. A látás és a tudás szoros kapcsolatának analogikus megfelelése az olvasással és az emlékezéssel teret adhatott olyan elképzeléseknek, amelyek szerint az egyik médiumon (a papíron, vagy a pergamenen) megjelenő jeleket a másik médiumon (az emlékezetben) is használni lehet írásra és olvasásra. Másrészt ez a médiumváltás befolyással lehetett olyan korabeli írott, de az oralitás határán álló műfajok felépítésére és szerkezetére is, mint a prédikációk. A divíziók alfabetizációja a sermoirodalomban nem bizonyíték arra, hogy valóban az *ars memoriae* módszereivel memorizálták őket, de olyan lehetőséget kínált a szóbeli előadók számára, amely megkönnyíthette a szabályokra való emlékezést.

⁹³ Id. kiad., B2r. (Pars aestivalis, sermo 27., Dominica IX. post Penthecosten, sermo IV. de iudicio dei contra Iudeos.)

⁹⁴ Angelus de CLAVASIO, *Summa angelica de casibus conscientiae*, Velence, P. de Paganinis, 1499, 239v–240r.

⁹⁵ Antoninus FLORENTINUS, *Summa theologica*, pars 3. cap. 3. tit. 12., 3. köt., 515r-v. (BEK Inc. 218) Nála a kovásztalan kenyér (*azima*) evésének tilalma a második a sorban, az ajándékokról pedig az utolsó előtti, 5. paragrafus szól. Antoninus Florentinus máshol használt alfabetikus sorokat, ezért lehetséges, hogy Pelbárt a híres domonkos prédikátornál (akit egyébként az *ars memoriae* technikájának művelőjeként tartottak számon – HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 64.) is látta ezt a technikát. Jakob Wimpeling szerint Antoninus a szajha (*meretrix*) tulajdonságait sorolta fel ábécérendben: „Retrahat te diuus Anthoninus et alii doctissimi qui meretricis conditiones sub alphabeto distinxerunt:” és ezt követik a szavak (Auida, Bestialis, Concupiscens, Damnosa, Estuans, Falsa, Garrula, Herinis, Inuida, Kalumniatrix, Loquax/lasciua/libidinosa, Mendax, Naufragium adolescentiae, Odii plena, Peccatrix, Quietis turbatrix, Rixosa, Superba, Truculenta, Vana/venefica/violenta). Jacobi WIMPHILING, *De integritate libellus cum epistolis praestantissimorum virorum hunc libellum approbantium et confirmantium*, Strassburg, Johann Knoblauch, 1511, C1v. (BEK Ant. 0239) A hivatkozás alapjául szolgáló szöveghelyet nem találtam meg.

Ilustraciok

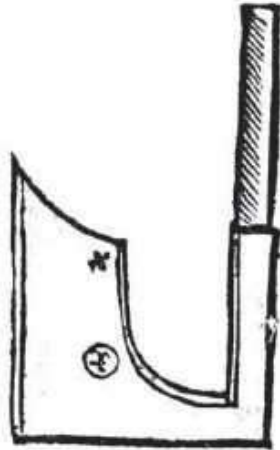
1. Magister Heinrichus: tabla ***OSZK

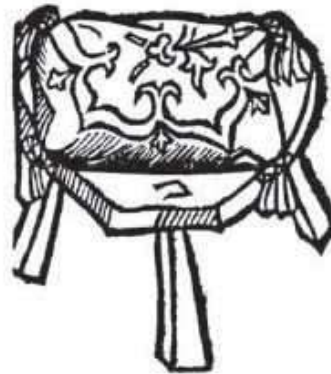
Congestorium artificiosae memoriae, ***OSZK

2. Johannes Romberch von Heut,

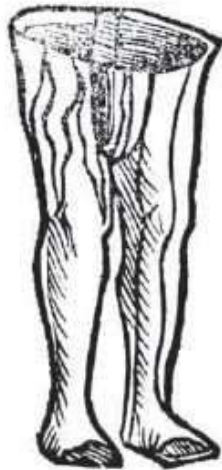
¶ Pro L. ponat securis

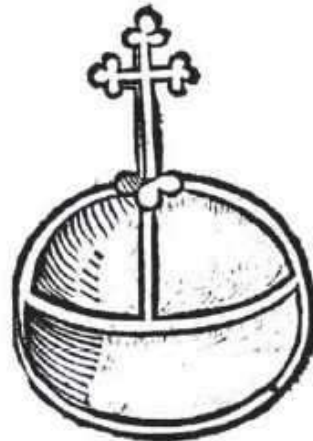
¶ Pro M. tripes
sui sedile trū pedū

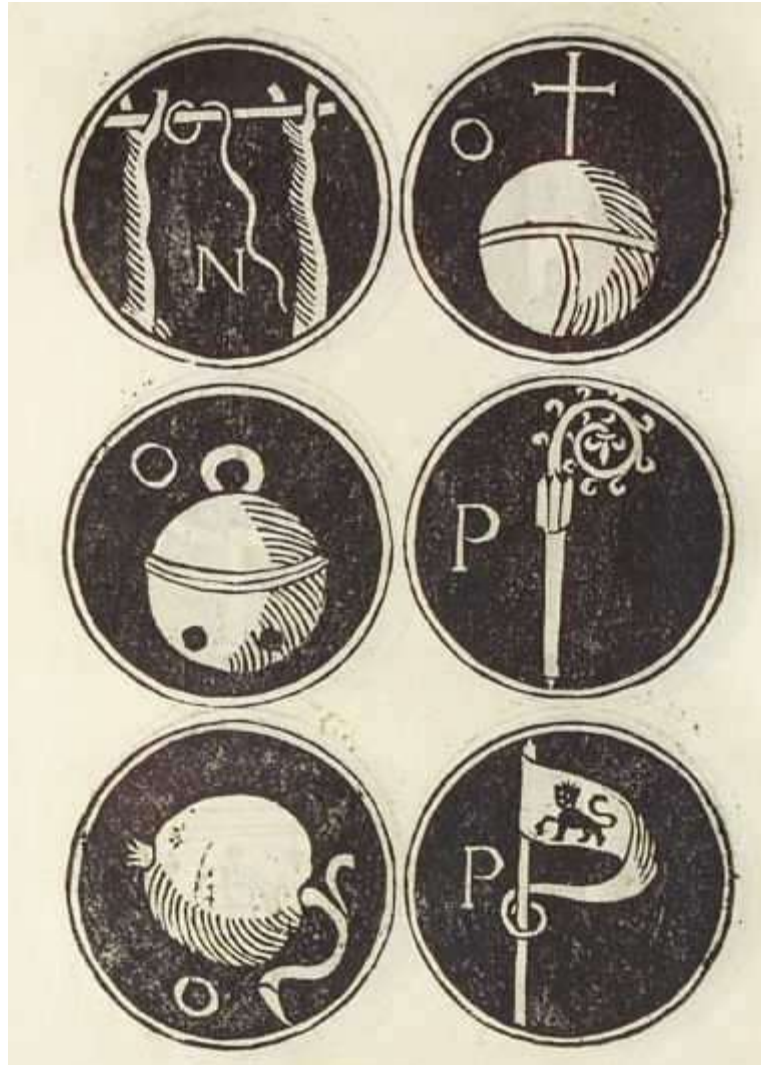
¶ Pro N. strepa vel nates
vel calige integre.

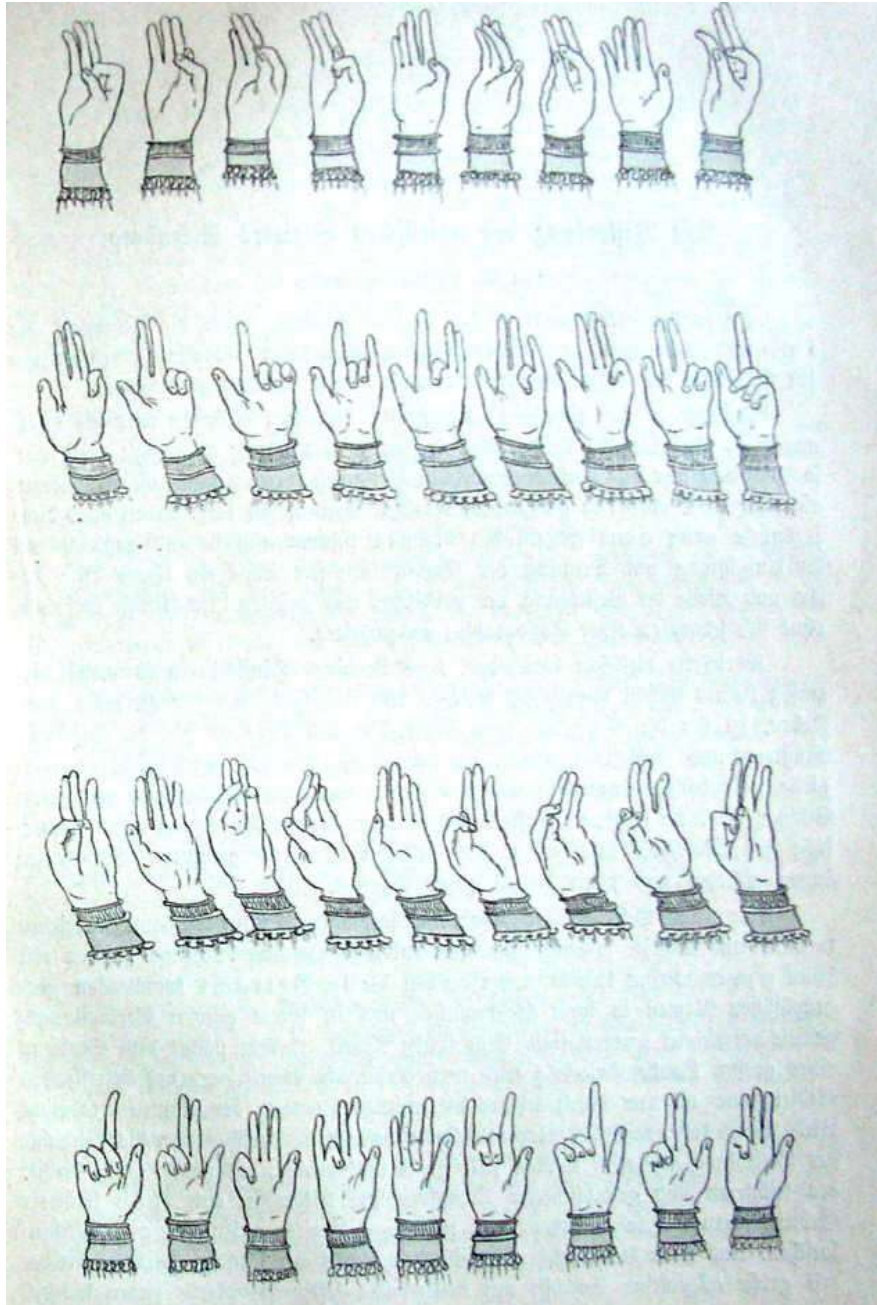

¶ Pro O. ponent tres lre reales
¶ Prima machina mundi vel
opera materialis cum ināu
briū sursum.

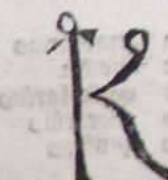

8

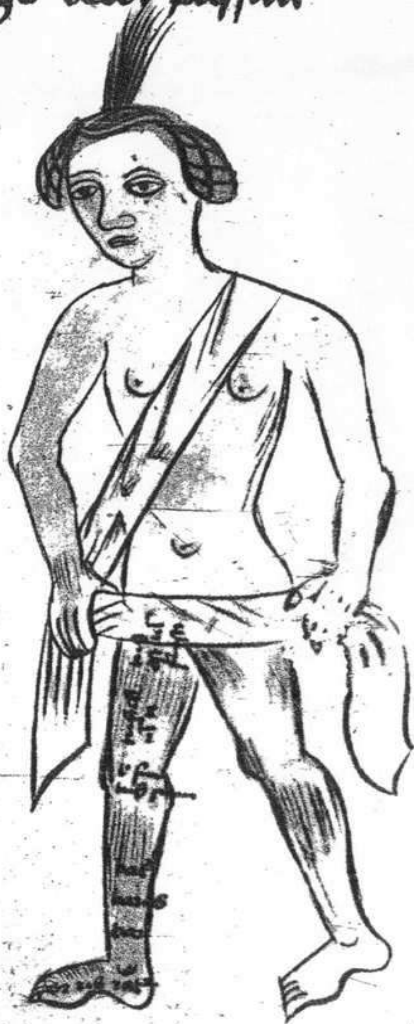

Ordo	Locus	Imago	Ordo	Locus	Imago
	aa ba ca da ea	abbas eques institor officialis vfararius		ga ge gi go gu	gardianus genitrix gigas goliardus gustarius
	ba be bi bo bu	balneator begutta bibulus bossequus buccinator		ba be bi bo bu	hamarius hereticus hippocrita hoiarius humarius
	ca ce ci co cu	cardinalis cesar cirurgicus cocua cursor		ka ke ki ko ku	kacademon kerkitor kinglios koradion krefsa
	da de di do du	dapifer debitoz dimicator doctor dux		la le li lo lu	lapicida legatus ligator lotrix lusoz
	fa fe fi fo fu	faber fausseca figulus fomicator fumarina		ma me mi mo mu	macellari medicus miles melodinar musicus

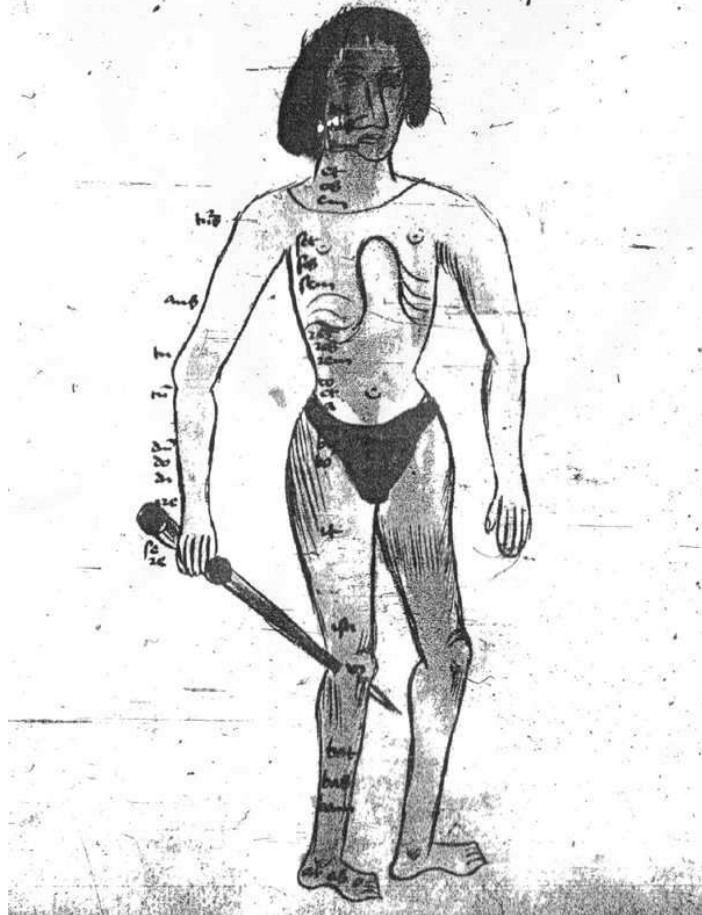
Modi q̄a r̄p̄one uoīd̄ r̄h̄ r̄ḡme iudic̄o

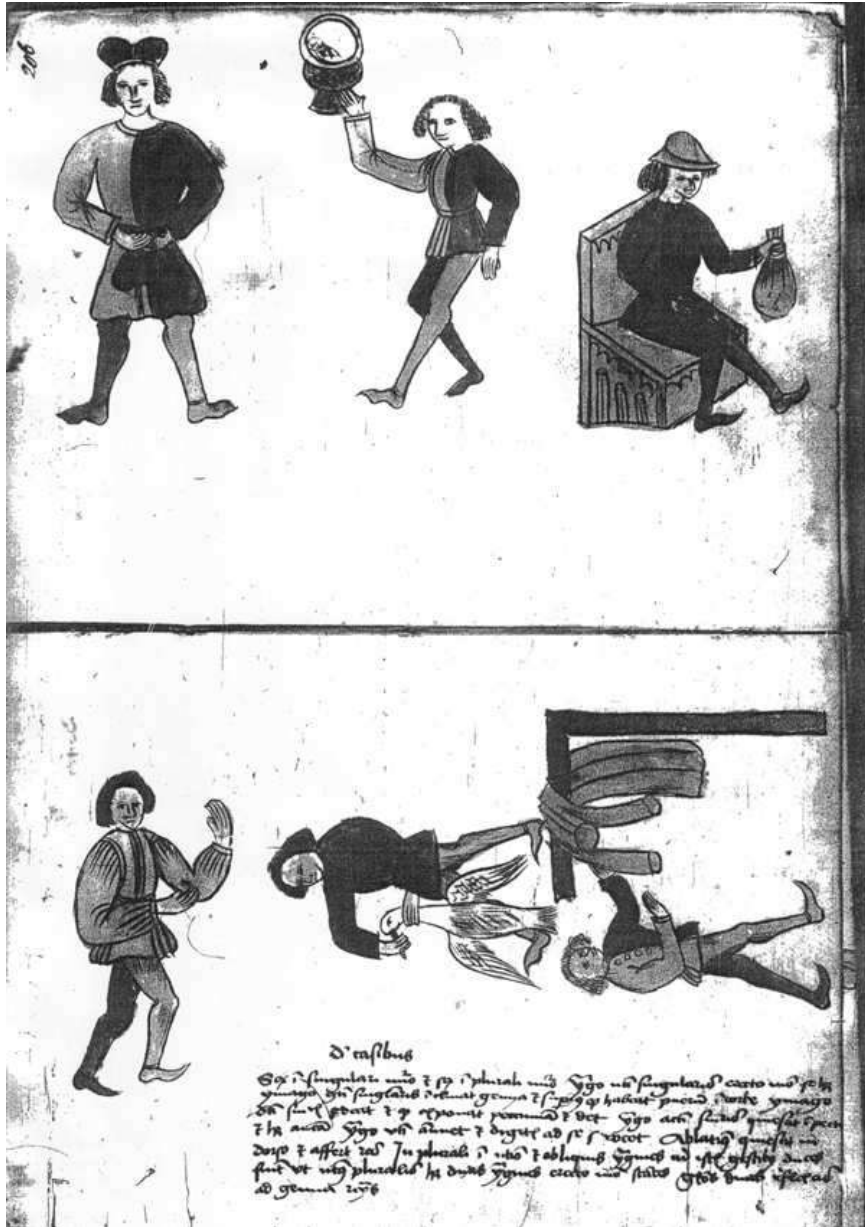
ymago uerbi passum

Tras dacta illius l'alecund mox q'is & p'one v' ad Madu
q'is & p'one notant' in hac ymagin' v'ra p'biotata

Ymago verbi acti q'm om

Ordo	Locus	Viriditas	170
1	Capitulum	22868	
2	subcapitulum	22869	
3	decapitulum	22870	
4	Cinco	22871	
5	quadratum	22872	
6	quadratum	22873	
7	Sex	22874	
8	Septem	22875	
9	Octiduum	22876	
10	nonum	22877	
11	Decem	22878	
12	Undecim	22879	
13	Duodecim	22880	
14	Trecentos	22881	
15	quadringentos	22882	
16	quingentos	22883	
17	sexcentos	22884	
18	septingentos	22885	
19	octingentos	22886	
20	cingentis	22887	
21	quingentis	22888	
22	sexcentis	22889	
23	septingentis	22890	
24	octingentis	22891	
25	cingentis	22892	
26	quingentis	22893	
27	sexcentis	22894	
28	septingentis	22895	
29	octingentis	22896	
30	cingentis	22897	
31	quingentis	22898	
32	sexcentis	22899	
33	septingentis	22900	
34	octingentis	22901	
35	cingentis	22902	
36	quingentis	22903	
37	sexcentis	22904	
38	septingentis	22905	
39	octingentis	22906	
40	cingentis	22907	
41	quingentis	22908	
42	sexcentis	22909	
43	septingentis	22910	
44	octingentis	22911	
45	cingentis	22912	
46	quingentis	22913	
47	sexcentis	22914	
48	septingentis	22915	
49	octingentis	22916	
50	cingentis	22917	
51	quingentis	22918	
52	sexcentis	22919	
53	septingentis	22920	
54	octingentis	22921	
55	cingentis	22922	
56	quingentis	22923	
57	sexcentis	22924	
58	septingentis	22925	
59	octingentis	22926	
60	cingentis	22927	
61	quingentis	22928	
62	sexcentis	22929	
63	septingentis	22930	
64	octingentis	22931	
65	cingentis	22932	
66	quingentis	22933	
67	sexcentis	22934	
68	septingentis	22935	
69	octingentis	22936	
70	cingentis	22937	
71	quingentis	22938	
72	sexcentis	22939	
73	septingentis	22940	
74	octingentis	22941	
75	cingentis	22942	
76	quingentis	22943	
77	sexcentis	22944	
78	septingentis	22945	
79	octingentis	22946	
80	cingentis	22947	
81	quingentis	22948	
82	sexcentis	22949	
83	septingentis	22950	
84	octingentis	22951	
85	cingentis	22952	
86	quingentis	22953	
87	sexcentis	22954	
88	septingentis	22955	
89	octingentis	22956	
90	cingentis	22957	
91	quingentis	22958	
92	sexcentis	22959	
93	septingentis	22960	
94	octingentis	22961	
95	cingentis	22962	
96	quingentis	22963	
97	sexcentis	22964	
98	septingentis	22965	
99	octingentis	22966	
100	cingentis	22967	

Illusztrációk jegyzéke:

1. Magister Hainricus: tábla ***OSZK
2. Johannes Romberch von Host, Congestorium artificiosae memoriae, ***OSZK
3. Magister Hainricus: prágai kézirat tábla
4. Celtis ABC
5. Valentinus de Monteviridi: Celtis-féle tábla eleje
6. Valentinus de Monteviridi ragozás
7. Valentinus de Monteviridi férfi
8. Blockbuch kép ***OSZK
9. Murner: Kép
10. Valentinus de Monteviridi nő
11. Cusanus: ház
12. Augustinus Moravus Kézjelek ***OSZK
13. Szklarek, beszédfelosztás
14. Szklarek, S betű
15. Publicius, S betű